

Fəlsəfə Fənni Üzrə İmtahan Suallarının Cavabları

1. Fəlsəfi problemlərin təsnifatı: ontologiya, qnoseologiya və sosial fəlsəfə.

Fəlsəfi problemlərin birinci qrupu dünyanın mənşəyi və mahiyyəti ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Dünyada heç nə əbədi deyil, hər şey dəyişir; mövcud olan nə varsa, hamısının zamanca başlanğıcı və sonu vardır. Bütün bu ardı-arası kəsilməz dəyişkənliyin mənası, səbəbi nədir? Ardı-arası kəsilməz dəyişkənlik və hadisələr axınında bir nizam, onların yönəldikləri hansısa üstün istiqamətlər mövcuddurmu? Fəlsəfi dillə desək, dünyada nə hökm sürür: zərurət, yoxsa təsadüflər? Qanunlar, yoxsa kaos? Filosofları həmişə düşündürən suallardan biri də insanın bu dünyada yeri və rolu, insan həyatının mənası haqqında məsələlərlə bağlıdır. İnsanın yer üzündə hansısa spesifik missiyası mövcuddurmu? O, öz taleyinə sahib çıxaraq, ona istədiyi kimi sərəncam verə biləcək qədər güclüdülmü? Bütün bu və buna bənzər problemlər fəlsəfi biliyin mühüm tərkib hissəsi olan ontologiyanın (qədim yunan mənşəli «ontos»-«varlıq» sözündən əmələ gəlmişdir) predmetini təşkil edir.

Fəlsəfi biliyin ikinci mühüm sahəsini təşkil edən idrak nəzəriyyəsi və ya qnoseologiya (yunanca «qnosis» - «bilik» sözündən əmələ gəlmişdir) insan idrakının mənşəyi və gerçəkliyə münasibəti, biliyin yaranma xüsusiyyətləri, onun gerçəkliyə uyğunluğu, təcrübə və nəzəriyyə arasındakı münasibətlər kimi məsələlərlə məşğul olur. İnsan dünyanı dərk edirmi? İnsanın şüura, təfəkkürə malik olması, ilk baxışda göründüyü kimi, bu suala müsbət cavab vermək üçün yetərli deyil. İnsan həyatı boyu səhvlər edir və bir çox hallarda bu səhvlər çox ciddi nəticələr doğurur. Burada əsas məqamlardan biri budur ki, bizim həyat təcrübəmizin və biliklərimizin zənginliyi səhvlərin sayını azalda bilər, lakin onun qarşısını ala bilməz.

Fəlsəfi problemlərin üçüncü böyük qrupu sosial fəlsəfənin predmetini təşkil edir. Sosial fəlsəfə sosial həyatın mənşəyi və mahiyyətini, bütöv bir tam kimi götürülmüş cəmiyyəti, onun təkamül xüsusiyyətlərini və insanla cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənir.

2. Dünyagörüşünün ilk tarixi formaları: mifologiya və din. Dünyagörüşü dedikdə dünya və insanın bu dünyada yeri və rolu haqqında ümumiləşmiş baxışlar, bilik və təsəvvürlər başa düşülür. Fəlsəfənin öyrəndiyi problemlərin hər birində insanın dünyaya münasibəti məsələsinin müxtəlif məqamları əks olunmuşdur. Bu məsələ dünyagörüşünün əsas məsələsidir və buna görə də fəlsəfi problemlər dünyagörüşü anlayışı ilə sıx bağlıdır.

Dünyagörüşünün ən qədim tarixi forması mifologiyadır. Mifologiyanın əsasını fantastik varlıqlar haqqındakı müxtəlif rəvayətlər – miflər (əsatirlər) təşkil edir. Miflərin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təbiət hadisələri və cansız predmetlər canlı varlıqlar şəklində təsvir olunurdu. «Hilozoizm» adlanan bu canlılaşdırma prinsipi mifi yaradan ibtidai təfəkkürün xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. İbtidai insanın şüuru bütünlüklə icmadaxili həyatın xüsusiyyətləri ilə şərtlənirdi. Bu həyatın səciyyəvi cəhətini icmada fəaliyyət növlərinə münasibətdə əmək bölgüsünün yoxluğu təşkil edirdi. Buna görə də qəbilədaxili həyat da öz tərkib hissələrinə ayrılmayaraq, sinkretik (bütöv) bir tam kimi mövcud idi. Özünü müstəqil şəkildə bu həyata qarşı qoya bilməyən ibtidai şüurun da səciyyəvi xüsusiyyətini, bu səbəbdən, onun sinkretizmi təşkil edir.

Dünyagörüşünün digər tarixi forması dindir. Din və fəlsəfə gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsinin elə formalarıdır ki, onlar hər ikisi elmi biliyin məhdudluğundan və natamamlığından doğan ehtiyacı sanki, kompensasiya etməyə, insanın bitkin, tamamlanmış, fəlsəfi terminlə desək, mütləq biliyə olan əzəli tələbatını ödəməyə çalışırlar. Həm din, həm də fəlsəfə üçün mütləq biliyin mənbəyini dünyanın mütləq başlanğıcına inam təşkil edir. Dinə görə bu mütləq başlanğıc dünyanı hər şeyə qadir olan öz azad iradəsi ilə və möcüzə yoluyla heçdən yaradan fəvqəltəbii varlıq – tək Allahdır. Din dünyanın mənşəyi və mahiyyəti, insan, onun həyatının mənası və məqsədi, insanın dünyada yeri, xeyir, şər haqqında və digər ehkamlarını Allahın kəlamları kimi təqdim edir. Dini şüurun mövcudluq üsulu dünyanın fəvqəltəbii başlanğıcına dərin inamı ifadə edən etiqad hissidir.

3. Fəlsəfə və elm: oxşar cəhətlər və prinsipial fərqlər. Elmi biliyin mənbəyini insanın müşahidələri, onun həyat təcrübəsi və elmi eksperimentlər təşkil edir. Elmin başlıca xüsusiyyəti onun əsaslandırılmış biliklər sistemindən ibarət olmasıdır. Bu o deməkdir, elmi bilik məntiqi cəhətdən ziddiyyətsiz olmalı və elmi eksperimentdə öz təsdiqini tapmalıdır. Bunlar elmi biliyin dəqiqliyini və səhihliyini təmin edən başlıca şərtlərdir. Elmin öyrəndiyi gerçəkliyi fəlsəfi dildə hadisəər aləmi kimi səciyyələndirirlər. Hadisələr aləminin səciyyəvi cəhətini onun konkret təcrübələr vasitəsi ilə tədqiq olunmasının, yəni prinsipcə müşahidə (birbaşa və ya dolayısı ilə) obyektinə çevrilməsinin mümkünlüyü təşkil edir. Buna görə də elm insana həmişə yalnız konkret təcrübə və müşahidələr hüdudunda formalaşan biliklər verir.

Lakin insan öz gündəlik fəaliyyətində yalnız bu cür biliklərə istinad etmək məcburiyyətində qalsa idi, onda onun həyatı ya, ümumiyyətlə, mümkün olmaz, ya da məna və məzmun baxımından çox yoxsul olardı. İnsan həyatını ona məna və məzmun verən, insan fəaliyyətini daxilən stimullaşdıran ali məqsədlərdən, ideallardan və əqidələrdən kənarında təsəvvür etmək olmaz. Bunlar isə insanı əhatə edən mühit və bütövlükdə dünya haqqında az-çox müəyyən şəkil almış təsəvvürlər və biliklərə istinad etmədən təşəkkül tapa bilməz. Bu cür biliklər konkret – təcrübi mənşəyə malik olan elmi biliklərdən prinsipial şəkildə fərqlənir. Elmi biliklərdən fərqli olaraq, bütöv bir tam kimi düşünülən dünya, onun mənşəyi, quruluşu və mahiyyəti haqqında biliklər qazanmaq konkret müşahidə və təcrübələrin hüdudunu aşaraq, ondan kənara çıxmağı tələb edir. Dünya haqqında bu cür ümumiləşmiş təsəvvürləri və insanın bu dünyada yeri və rolu haqqındakı bilikləri fəlsəfə verir.

Fəlsəfə dünyanı, dindən fərqli olaraq, etiqada istinad etməklə deyil, arqument və təfəkkürlə mənimsəməyə çalışır. Bu məqam fəlsəfəni elmlə yaxınlaşdırır. Lakin bütöv bir tam kimi düşünülən dünya elmi biliyin əsasını təşkil edən konkret müşahidələr və təcrübə hüdudlarına sığmadığına görə, fəlsəfi təfəkkür, elmdən fərqli olaraq, həmişə konkret təcrübə hüdudlarını aşmalı olur.

4. Fəlsəfənin funksiyaları və cəmiyyətdə rolu. Biz bütün həyatımız boyu dəfələrlə elə çətinliklərlə üzləşirik ki, yiyələnmiş olduğumuz konkret – elmi və professional biliklər həmin çətin vəziyyətlərdən bizə çıxış yolunu göstərə bilməz. Belə situasiyalardan düzgün çıxış yolunu yalnız dünyanın rəasional (əsaslandırılmış) bütöv mənzərəsini təmin edən təsəvvürlərə yiyələnmiş, insanın dünyada yeri, azadlıq, zərurət, təsadüf, qəzavü – qədər, hadisələrin qanunauyğun əlaqəsi, səbəbiyyət, möcuzə, xeyir və şər, ədalət, ləyaqət və digər bu qəbildən olan kateqoriyalar haqqında müstəqil və əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək iqtidarında olan tərəkür tərzinə malik adamlar tapa bilər. Bu cür tərəkür həyatda insanın arxalana biləcəyi etibarlı dayaq nöqtəsi olan özünə, öz zəkasının gücünə inam hissi formalaşdırır, onda müstəqil qərar qəbul etmək və çətinliklərdən əksər hallarda düzgün çıxış yolu tapmaq vərdişləri yaradır. Lakin həyatda insana etibarlı dayaq nöqtəsi olan, ona düzgün yol göstərmək iqtidarında olan bu cür tərəkür tərzi fəlsəfənin əsaslarına yiyələnmədən, ümumiyyətlə, fəlsəfi təhsildən kənarında formalaşa bilməz. Fəlsəfə insanda bütöv bir tam kimi götürülmüş dünya və insanın bu dünyadakı yeri və rolu haqqında təsəvvürlər yaratmaqla *dünyagörüşü funksiyasını* yerinə yetirir. Digər tərəfdən fəlsəfə insanı bu cür biliklərlə silahlandırmaqla, həm də mühüm *idraki funksiya* yerinə yetirmiş olur. Fəlsəfə insana öz fəaliyyətini və onun nəticələrini xeyir və şər, ədalət, ləyaqət və s. kimi etik kateqoriyalar baxımından dəyərləndirməyə kömək edir. Bu baxımdan o, həmçinin, çox mühüm *aksioloji funksiya* yerinə yetirir. Elmin tarixi göstərir ki, o öz inkişafının müəyyən məqamlarında dövrü olaraq ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Tarixi təcrübə göstərir ki, elmi belə böhran vəziyyətlərindən çıxarmaq üçün onun öz vasitələri, yəni, nəzəri və instrumental – metodoloji potensialı kifayət etmir. Bunun üçün bir sıra fundamental anlayışlara və metodoloji prinsiplərə tənqidi yanaşma bacarığına malik alimlərə ehtiyac yaranır. Lakin elmin əsaslarına tənqidi yanaşmaq qabiliyyəti yalnız fəlsəfi tərəkür mədəniyyəti əsasında formalaşa bilər. Elmi tədqiqatlara düzgün istiqamət verməklə fəlsəfə mühüm *metodoloji funksiya* yerinə yetirir.

5. Qədim Hind fəlsəfəsinin məktəb və cərəyanları.

Qədim Hind fəlsəfəsi 3 dövrə bölünür: ved (b.e.ə. XV-VI əsrlər), klassik (b.e.ə. VI-II əsrlər) və epik (b.e.ə. II - b.e. VII əsr) dövr. Vedlər dövründə kastalar sistemi tətbiq olunub. Vedlər gündəlik həyat məsələlərindən başlamış Allahlara qədər gedib çıxan mənəvi məsələlərə həsr olunmuş yazılı abidədir. Klassik dövddə vedlərə müxalif təlimlər – caynizm, buddizm, çarvaka-lokayat formalaşır. Bunlar qeyri-ortodoks təlimlər adlanır.

Əsası Mahavira Vardhamana (b.e.ə. 599-527) tərəfindən qoyulmuş caynizm təlimi əsasən dualist xarakter daşıyır. Burada canlı və cansız aləm haqqında danışılır. Caynizmə görə hər bir varlıq (civa) fərdi və əbədi ruhdur. Caynistlərin fikrincə, hətta torpaq da nəfəs alır. Onların nəzərincə, hava, su, torpaq, od yalnız lamisə hissiyyatına aiddirsə, quşlar, heyvanlar və insanlar beş hissetmə üzvlərinə malikdirlər. Ruh sansaradan tam azad olanda (mokşaya çatdıqda) ilahi şüura – hər şeyi bilənə çevrilir. Caynizm insanları müdriklik və özünənəzarət (*vrata*) vasitəsilə mənəvi kamilliyə çağırır. Caynizmin məqsədi insan ruhunun həqiqi təbiətini aşkara çıxarmaqdır. “Caynizmin 3 ziynəti” adı ilə məşhur olan mükəmməl qavrayış (*ananta darşan*), mükəmməl bilik (*ananta cna*), mükəmməl davranış (*ananta çaritra*) insan ruhunun sansaradan azad olma yollarıdır. Lakin bunun üçün asket (tərki-dünya) olmaq zəruridir. Karmadan azad olandan sonra mokşaya çatılır. Mokşaya çatanlar *siddham* (azad olmuş ruhlər) adlanırlar. Karma vasitəsilə yerdən asılı olanlar *sansaralı* (dünyəvi ruhlər) adlanırlar.

Lokayata-çarvak təlimi əsasən "Manu qanunları" (e.ə.IV-III) adlı əsərdə toplanmışdır. Çarvak təliminin tərəfdarları dünyanın maddiliyini qəbul edib, onun dörd elementdən od, hava, su, torpaqdan ibarət olduğunu söyləyirdilər. Onlar, insan da daxil olmaqla, bütün canlı aləmin bu ünsürlərdən yarandığını iddia edirdilər. İnsan ruhu isə yalnız bədəndə mövcud ola bilər. Materiya – şüur münasibəti məsələsində çarvaklar qeyd edirdilər ki, şüur bədənin əlamətlərindən biridir, insan öldükdə onun bədəni ilə

birlikdə şüur da yoxa çıxır. İnsan "Mən"inin mövcudluğu bədənsiz mümkün deyil. Onlara görə həqiqətin dərk edilməsinin yeganə mənbəyi duyğu və qavrayışdır. Hiss olunmayan, qavranılmayan mövcud ola bilməz. Məntiqi nəticə həqiqətin dərk olunmasının mənbəyi ola bilməz, çünki o özündə yalnız ümumi münasibətləri cəmləyir ki, o da hissi qavrayışın predmeti ola bilməz. İdrakın yeganə yolu hissi qavrayışdır.

E.ə VI-V əsrlərdə dini-fəlsəfi təlim olan buddizmin meydana gəlməsi, Hindistanda böyük dövlətlərin yaranması dövrünə təsadüf edir. Əfsanəyə görə bu dinin yaradıcı Hind çarının oğlu Siddhartha Gautamadır. Bir neçə il öz düşüncələri üzərində apardığı müşahidələrə əsasən Budda belə nitəcəyə gəlir ki, insanların əzab çəkməsinin səbəbi elə özləridir, onların həyata, maddi olanlara bağlılığıdır. Əzablardan qurtuluş yolu öz tələbatlarından imtina etmə ilə mümkündür. Beləliklə, Buddizm təlimi 4 əsas hissədən ibarətdir: həyat izzirabdır, tələbatlar izzirabın yaranmasının səbəbidir, insanlar təkrar-təkrar izziraba qayıdırlar, həqiqət bu izzirabdan azad olmaq yoludur. Buddizmin müdriklərinə görə, idrakın məqsədi-insanın izzirabdan azad olunmasıdır. Buddizm etikasının əsası bundan ibarətdir ki, əzabdan, izzibardan o dünyada deyil, yalnız bu dünyada azad olmaq olar.

6. Qədim Çin fəlsəfəsi: konfusiçilik və daosizm.

Banisi Konfutsi (e.ə. 551-479) olan konfusiçilik təliminin əsası "qarşılıqlı məhəbbət" və "insana sevgi"dir. Bunlar birlikdə isə «doğru yol»u təşkil edirlər. Bu təlimə görə, hər bir şəxs insanları sevməli və valideynlərinə hörmət etməlidir. Dövlət başında isə yalnız müdrik adam olmalı və tabelikdə olanları tərbiyə etməlidir. Demək olar ki, bu təlimin əsasını tərbiyə məsələləri təşkil edir.

Konfutsinin davamçısı Men-Tszi belə bir nəzəriyyə irəli sürürdü ki, insanın həyatı ilahi iradəyə tabedir, bilik isə insanda anadangəlmədir. İnsan anadan olanda bilik ilahi, "hüdudsuz ruh" tərəfindən ona verilir. İnsan bu biliklərin köməyi ilə həyatın bütün suallarına cavab verməlidir. O, insanları bütün uğursuzluqların və bədbəxtliklərin səbəbini müəyyənləşdirməyə, dözümlü və mərhəmətli olmağa çağırırdı. Konfutsiliyin

digər nümayəndəsi Syun-Tszinin təlimində isə mərkəzi xətt cəmiyyət və insan problemidir. Onun nəzərinə, insan taleyi ilahidən deyil, onun özündən asılıdır. Bundan əlavə, insan aləmi dərk etmək və ondan öz xeyrinə istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Cəmiyyət isə idarə edənlərdən və idarə olunanlardan təşkil olunmalı, cəmiyyət üzvlərinin bir hissəsi fiziki, digər hissəsi zehni əməklə məşğul olmalıdır. Göründüyü kimi Konfutsi fəlsəfəsi iki istiqamətdə: idealizm və materializm istiqamətlərində inkişaf etmişdir.

Qədim Çin fəlsəfəsində özünəməxsus yer tutan digər fəlsəfi təlim daosizmdir. Bu məktəbin banisi Lao-Tszı (e.ə. VI-V) hesab edilir. Daosizmin əsas kitabı "Daodesizm" adlanır. Konfusiçiliyin tam əksinə olaraq bu məktəbin nümayəndələri iddia edirdilər ki, təbiət və insanların həyatı "səmanın idarəsi" ilə deyil, dao tərəfindən müəyyən edilmiş təbii yolla inkişaf edir. Dao predmetlərin özlərinin təbii qanunu olub, hava (çi) ilə birlikdə dünyanın əsasını təşkil edir. Bu təlimə görə, dünyada bütün predmetlər hərəkətdə və dəyişmədədir. Daosizmin digər nümayəndəsi Yan Çju (e.ə VI əsr) fəvqəltəbii qüvvələrin mövcudluğunu rədd edir. O, iddia edirdi ki, hadisə və predmetlərin hamısı öz qanunları əsasında idarə olunurlar və daima dəyişilməkdədirlər. Yan Çjunun fikrinə, insan digər canlılardan yalnız öz ağılı ilə fərqlənir. İnsanın ruhu onun bədənindən ayrı mövcud ola bilməz, ölümdən sonra ruh da yox olur.

7. Qədim Yunan fəlsəfəsinin ilk məktəbləri.

Qədim Yunanıstanın ilk, sokrataqədərki məktəbləri b.e.ə. VII-V əsrlərdə formalaşmış. Antik fəlsəfənin ilk məktəblərinə bunlar daxildir: milet, efes, pifaqorçular, eley, atomistlər. Sokrataqədərki fəlsəfi məktəblər üçün kosmosentrizm, təbiət hadisələrinin izahı, mövcudatın ilkin başlanğıcının axtarışı, hillozoizm xarakterikdir.

Milet məktəbinin banisi Fales (e.ə. 640-562) bütün varlığın əsasını su hesab edirdi. Falesə görə, suda inkişaf imkanları vardır və dünyadakı bütün predmetlər suyun qatılaşması və parçalanması nəticəsində meydana gəlir. Milet məktəbinin ikinci, ən böyük nümayəndəsi Anaksimandrın (e.ə. 611-546) fikrinə, Yer daimi, əbədi fırlanma

hərəkətinə malik olduğu üçün, istinin və soyuğun mənbəyini bu hərəkətdə axtarmaq lazımdır. Anaksimandr dünyanın əsasını qeyri-müəyyən, sonsuz, daim dəyişilən, konkret forması olmayan "apeyron" adlı substansiyada görürdü. Milet məktəbinin üçüncü görkəmli nümayəndəsi olan Anaksimən (e.ə. 585-524) havanı bütün varlığın başlanğıcı hesab etmişdir. Anaksimənin fikrincə, bütün predmetlər hava və onun formalarından yaranır və son nəticədə yenə də ona çevrilir.

Dünyanın meydana gəlməsi, hərəkəti və inkişafı haqqında dialektik fikirlər söyləyən Efesli Heraklitə (e.ə. 540-480) görə, bütün mövcudatın əbədi, maddi əsası oddur. Təbiət, kainat odun əbədi hərəkətinin – alovlanması və sönməsinin məhsuludur. Heraklitə görə, əksliklərin mübarizəsi bütün mövcudatın, hərəkətin və inkişafın mənbəyidir. Ona görə, "hər şey mübarizə vasitəsi ilə, zərurətdən baş verir" və "təbiət ədəbi dəyişmə prosesindədir, hər şey axır, hər şey dəyişilir, kainatda hərəkətsiz heç bir şey yoxdur". O, təbiətdəki inkişafı, dəyişməni hadisələrin öz əksliyinə keçməsi kimi başa düşürdü. Heraklitə görə, dünya dərk ediləndir, onun dərk olunması hiss üzvlərinin və təfəkkürün vasitəsilə həyata keçirilir. Bu fikirlərinə baxmayaraq, onun dialektikası kortəbii, materializmi isə sadələvh xarakter daşıyırdı.

E.ə. VI-V əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Eley məktəbi Ksenofan, Parmenid və Zenonun adı ilə bağlıdır. Eley məktəbinin nümayəndələri şüur problemi ilə məşğul olmuş, hissi idrakla ali mənəvi idealist idrakı kəskin fərqləndirirdilər. Onlar monizm tərəfdarları idi, bütün mövcudatı ideyaların maddi ifadəsi kimi nəzərdən keçirirdilər.

Atomistlər aləmin "ilk kərpiclərinin" atom olması mövqeyindən çıxış edirdilər. Atomizmin ən görkəmli nümayəndəsi olan Demokrit atomları bölünməz, müxtəlif uzunluğa, formaya malik olduğunu təsdiqləyirdi. Atomlar arasındakı məkan boşluq adlandırılır. Atomlar daimi hərəkətdədirlər və onları hissi idrak vasitəsilə "görmək" olmaz.

8. Antik fəlsəfədə insan və cəmiyyət mövzusu.

İnsan və cəmiyyət problemi antik fəlsəfənin klassik dövründə meydana çıxmışdır. Belə ki, Sokrat fəlsəfəsinin əsasını insan problemi təşkil edir. Onun mərkəzində isə insanın icmaya, cəmiyyətə, qanuna və Allaha münasibəti əsas yer tutur. Sokratın fikrincə, fəlsəfə insanın dərk edilməsinə, öyrənilməsinə və bilavasitə "insanın özü-özünü dərk etməsinə" yönəldilməlidir. Öz-özünü dərk etmə isə ilk növbədə, insanın öz daxili aləmini, dünyasını dərk etməsi deməkdir. Dərk olunmuş həyat isə mənəvi sağlamlıq və ən qiymətli nemətdir. Sokratın insan haqqındakı fəlsəfi düşüncələrində əsas məsələlərdən biri də xeyirxahlıq və onun mahiyyəti haqqındakı fikirlərdir. Xeyirxahlıq çox yüksək əxlaqi keyfiyyət olduğundan, xeyirxah insan səbrli, qeyrətli və ədalətli olmalıdır. Əxlaqsız hərəkəti Sokrat həqiqəti bilməməyin məhsulu sayırdı: əgər insan nəyin yaxşı olduğunu bilsə, heç vaxt pis hərəkət etməzdi. Sokrata qədərki fəlsəfənin predmeti təbiət olduğu halda, Sokrat xarici aləmi dərkəilməz hesab edir. Onun fikrincə, insanın ruhu və onun əməlləri dərkədiləndir. Fəlsəfənin əsas məqsədi də insanı dərk etməkdən ibarətdir.

Platona görə insanlar qida, geyim, yaşayışa görə birgə yaşamağa – dövlətə möhtacdırlar. Dövlət insanların anadangəlmə sosial tələbatlarının nəticəsidir. Dövlət ümumi qaydaya nəzarət edir, insanları xarici düşmənlərdən qoruyur. Platonun "ideal dövlət" haqqında təliminə görə, "ideal dövlət" 3 sosial qrupun birliyindən meydana gəlir: idarəedənlər - filosoflar; ölkəni qoruyanlar, onun təhlükəsizliyini təmin edənlər - əsgərlər; istehsalçılar - əkinçilər və sənətkarlar.

Platon dövlətin üç formasını fərqləndirir – monarxiya, aristokratiya və demokratiya. Monarxiya və aristokratiyanı “düzgün” dövlət forması adlandırır.

Platon, demokratik dövlət formasının əleyhinə çıxaraq, onu qara camaatın, qədirbilməz xalqın, qaniçən zalımların hakimiyyəti hesab edirdi.

Aristotelə görə insana zəka verilmişdir və dünyanı dərk edərək o, həyatının zəkali həddini özü müəyyənləşdirməlidir. Aristotelə görə insan üç növ ruha – vegetativ, hissi, rasiona ruha malikdir. Rasiona ruh fəal intellektidir və yalnız insana xasdır. Bu intellekt xaricdən gəlir və deməli, ilahidir. İnsanın çata biləcəyi ali xeyir və xoşbəxtlik özünü

insan kimi kamilləşdirməyədir. Aristotelə görə dövlət təbii quruluşdur, insan isə siyasi heyvandır. Dövlətin son məqsədi xoşbəxt həyatı təmin etməkdir. Dövlətin başlıca vəzifəsi isə əxlaqlı vətəndaşı tərbiyə etməkdir. Platonun təbəqələrə böldüyü cəmiyyəti Aristotel yaşlara görə bölürdü. O, hesab edirdi ki, gənc ikən insan hər b sənəti ilə, qocalanda isə siyasətlə məşğul olmalıdır. Aristotelə görə ən yaxşı hakimiyyət formaları – monarxiya və aristokratiya, ən pis dövlət formaları isə tiraniya, oliqarxiya və ifrat demokratiyadır.

9.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin mənbələri: teosentrizm

Hər bir tarixi dövr özünəməxsus dünyagörüşünə istinad edir. Qərb mədəniyyətinin dünyagörüşü əsasını monoteist din olan xristianlıq təşkil edir. Bu dünyagörüşünün təməlinə kreasionizm ideyası- dünyanı fəvqəltəbii başlanğıc olan tək Allah tərəfindən heçdən yaradılması haqqında dini konsepsiya durur. Orta əsrlərin monoteist dini dünyagörüşü mütləq varlığı - Allahı- hüdudsuz və hər şeyə qadir olan fəvqəltəbii başlanğıc kimi səciyyələndirir. Orta əsrlərin kreasionist dünyagörüşü bütperəstlik üçün səciyyəvi olan dualizmi tamamilə aradan qaldırır: yalnız yeganə mütləq başlanğıc olan tək Allah mövcuddur, qalan nə varsa, hamısı onun yaratdıqlarıdır və buna görə də müstəqil mövcudluğa malik deyil. Orta əsrlər fəlsəfəsinin bütün ontoloji təlimlərinin əsasında kreasionist dini konsepsiya durur. Müqəddəs yazılar Allahın kəlamlarıdır; Allah özü və yaratdıqları haqqında əsl həqiqətləri vəhylər şəklində peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara bəyan edir. Buna görə də fəlsəfə və elm özlüyündə varlığın sirləri qarşısında acizdirlər. Fəlsəfənin vəzifəsi dünya haqqında həqiqətləri aşkara çıxarmaq yox, müqəddəs yazıları şərh edərək onları təbliğ etməkdir. Beləliklə Orta əsrlərdə fəlsəfənin idraki funksiyası onun əlindən alındı və o, ilahiyyətin xidmətçisi səviyyəsinə endirildi. Orta əsrlər fəlsəfəsinin idrak nəzəriyyəsinin əsasında “ilahi vəhy” haqqında dini təlim durur. Orta əsrlər dünyagörüşünün çıxış nöqtəsini təşkil edən dünyanın fəvqəltəbii başlanğıcı tək Allah haqqında təsəvvürlərin özü bir-birilə o qədər də uyuşmayan iki fərqli ənənənin sintezi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu ənənələrdən biri öz başlanğıcını antik fəlsəfənin rasionalizmindən götürür və Allahın mahiyyətini onun xalis

zəkanın təcəssümü olmasında görür. Allahın mahiyyətinə ikinci yanaşma isə öz başlanğıcını iudaizmdən götürən Bibliya ənənələrindən qaynaqlanır. Bu ənənələrin davamçıları olan xristian ilahiyyatçıları Allahın mahiyyətində, ilk növbədə, hər şeyə qadir olan azad iradə sahibi olmasını önə çəkirlər. Mütləq varlığın təbiətinə bu cür fərqli yanaşmalar bütün orta əsrlər Qərb fəlsəfəsində dərin izlər buraxdı.

10.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin əsas cərəyanları

IV-V əsrlərdə xristianlığın neoplatonizmlə mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində *patristika* adlandırılan xristian dini fəlsəfəsi təşəkkül tapdı. Patristikanın nümayəndəsi Avqustin (354-430) xristian dini təlimini neoplatonizm prinsiplərindən istifadə edərək, sistemləşdirməyə çalışırdı. Təbiət və cəmiyyətdən daha çox dünyanın transsendent yaradıcısına köklənmiş ruhani həyata diqqət, insanda antik mədəniyyətə bəlli olmayan daxili “Mən” hissini formalaşdırdı. Bu hissini fəlsəfi inkişafı xüsusi subyektiv bir reallıq kimi özünüdərkini kəşf olunmasına gətirib çıxardı. Beləliklə orta əsrlər fəlsəfəsində sonralar yeni dövr rasionalizminin çıxış nöqtəsini təşkil edən “Mən” anlayışının formalaşması prosesi başlandı. Kreasionizmin fəlsəfi cərəyanlarda fərqli şərh, mövcudluq (ekzistensiya) və mahiyyət (essensiya) anlayışlarının fərqləndirilməsi orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin əsas cərəyanlarından olan realizmlə nominalizm arasında əsrlər boyu davam edən mübahisələrə səbəb oldu. Orta əsrlərdə antik fəlsəfə ənənələrinin davamçıları olan *realistlər* hesab edirdilər ki, Allahın xəlf etdiyi bütün varlıqların mövcudluğu onların mahiyyətləri ilə şərtlənir, onların mahiyyətləri əzəldən ilahi zəkada onun “ideyaları” şəklində, ümumi anlayışlar (universalilər) kimi mövcuddur. Realistlərdən fərqli olaraq, *nominalistlər* hesab edirdilər ki, xəlf olunanların mövcudluğu öz başlanğıcını zəkadan götürə bilməz. Mövcudluq Allahın iradəsindən qaynaqlanır və buna görə də xəlf olunmuşların mövcudluğu onların mahiyyətlərindən ilkin olub müstəqildir. Orta əsrlər fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən olan Akvinalı Foma (1225-1274) əsas fəlsəfi cərəyanlar olan realizmlə nominalizm arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışırdı. O, mövcudluq və mahiyyət anlayışlarını substansiya və aksidensiya ilə əvəzlədi. Aksidensiyalardan - “xassələrdən,

keyfiyyətlərdən,” fərqli olaraq, substansiyalar və ya mahiyyətlər müstəqil şəkildə mövcuddurlar. Uilyam Okkama (1285-1349) görə ideyalar (mahiyət) Allahın yaratdıqlarının proobrazları (ilk nümunələri) şəklində ilahi zəkada mövcud deyil, real olaraq yalnız təkcələr (konkret varlıqlar) mövcuddur. Nominalizm varlığın müxtəlif iyerarxik səviyyələri haqqında təlimi qəbul etmir. Təcrübəyə istiqamətlənmə nominalizmin xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir. Sonralar bu tendensiya Yeni dövr fəlsəfəsində empirizm tərəfindən mənimsənilərək daha da dərinləşdirildi və XVI-XVII əsrlərin eksperimental riyazi təbiətşünaslığının inkişaf istiqamətinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynadı.

11.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsində insan problemi

İnsana münasibətdə orta əsrlər fəlsəfəsinin irəli sürdüyü ideyaların əsasını xristianlığın “insan Allahın surəti və bənzəridir” əhkamı təşkil edir. Bu əhkam orta əsrlərdə insana münasibəti antik dövrlə müqayisədə kökündən dəyişdi. Məlum olduğu kimi antik fəlsəfənin kosmosentrizmi insanı təbiətin adi bir parçası kimi nəzərdən keçirməyi tələb edirdi. Orta əsrlərin dini dünyagörüşü insanı təbiətlə deyil, bütün kainatın fəvqəltəbii başlanğıcı olan Allahla bağlayır. İnsanın mahiyyətini orta əsrlər fəlsəfəsi Allahdan ona pay verilmiş ağıl və azad iradə sahibi olmasında görür. Allah özü azad varlıq olduğuna görə, insanı da azad yaratdı. O bütün mövcudatın hakimi olduğu kimi, təbiəti yaradaraq, insanı da onun hakimi etdi. Beləliklə sonralar İntibah mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edən humanizm ideyaları öz başlanğıcını, məhz, orta əsrlərin dini dünyagörüşündən götürür. Orta əsrlər fəlsəfəsində insan haqqında təsəvvürlərin digər mənbəyini insanın öz nəfsinin köləsi olması və əzəldən günahkar bir varlıq olması haqqında ideyalar təşkil edir. Patristikanın banilərindən olan Origen hesab edirdi ki, insan ruh, can və bədəndən ibarətdir. Ruh insanın özünə məxsus olmayıb ona Allah tərəfindən bəxş edilmişdir və həmişə xeyirə və həqiqətə can atır. Can isə insanın yalnız ona məxsus olan “Mən”ini təşkil edir və hər bir adama fərdiyyət keyfiyyəti verir. Lakin insanın mahiyyətinin ən mühüm göstəricisi iradə azadlığı olduğuna görə, xeyirlə şər arasında azad seçim etmək, məhz canın missiyasıdır, çünki

yalnız can insanı fərdiyyət kimi xarakterizə edir. Öz təbiəti etibarilə can daha ali başlanğıc olan ruha, bədən isə cana tabe olmalıdır. Lakin canın ikili təbiəti üzündən çox vaxt onun bədənə yaxın olan aşağı səviyyəsi onun ali səviyyəsini üstəliyin və bununla da insanı öz nəfsinin və ehtiraslarının istəyinə əməl etməyə məcbur edir. Bu hal vərdişə çevrildikdə insan Allahın bərqərar etdiyi təbii nizamı tərsinə çevirərək günaha batır: o, ali məqama sahib olanı özündən aşağıda duranı tabe etdirir və bununla da şərin dünyaya ayaq açmasına səbəbkar olur. İnsanın özünü sürüklədiyi bu rəzalətdən xilas olması üçün öz gücü yetərli deyil; bunun üçün onun Allahın mərhəmətinə ehtiyacı var.

12.Orta əsrlər fəlsəfi tarixi proses və onun mənası haqqında

Orta əsrlərdə, ilk dəfə olaraq, tarixi şüurun formalaşması üçün əlverişli ilkin şərtlər meydana çıxdı. Tarixi şüurun mövcudluğu üçün ilkin şərt keçmiş, indi və gələcək arasındakı keyfiyyət fərqlinin dərk edilməsidir. Bütpərəst dünyagörüşü isə bu fərqi dərk edilib mənalandırılması üçün əlverişli deyildir. Bütpərəstlik insanın şüurunun əsas etibarilə təbiətlə bağlayır, təbiət isə zaman,vaxt keçdikcə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini hiss etmək üçün əlverişli mühit deyil. Təbiətdə baş verən təkamül dəyişmələri çox ləng gedir və onları müşahidə etmək üçün bir və ya bir neçə insan nəslinin ömrü kifayət deyildir.

Xristianlıq Allah-oğulun insanda (İsus Xristosun simasında) təcəssüm etməsini o vaxta qədər baş vermiş bütün hadisələrdən mahiyyətcə fərqləndirir; bu hadisənin baş verməsilə zaman bir-birindən keyfiyyətcə fərqlənən iki hissəyə parçalanır: bu hadisədən keçmişdə baş verənlər və sonra, gələcəkdə baş verəcək hadisələr. Beləliklə Allahın insanda təcəssümü zaman oxunda fundamental bir hadisə kimi anlaşılır və özünün dərk edilməsi üçün insan nəslinin bütün keçmişinin yəhudi Bibliyasında olduğu şəkildə, yəni, tarixi baxımdan nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Digər tərəfdən, varlığa keçmişdən gələcəyə doğru istiqamətlənmiş tarixi proses kimi yanaşmanın formalaşmasına xristianlıqda dünyanın sonu haqqında esxatoloji təsəvvürlərin geniş yayılması da böyük təsir göstərmişdir. İsa

peyğəmbərin ikinci dəfə zühür edərək, haqqın divanını quracağı məşhər (qiyamət) gününü gərgin bir intizar içində gözləmək xristian dini şüurunun bütpərəst dünyagörüşü ilə müqayisədə başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Belə bir dini- psixoloji durum dünyada baş verən hadisələr axınını bəşəriyyətin ali məqsədinin - məşhər gününün -yetişməsinə doğru istiqamətlənmiş proses kimi qavramaq üçün əlverişli zəmin yaratdı. Xristianlıq sayəsində gələcək əvvəllər heç vaxt sahib olmadığı bir dəyər qazanır: bütün ümumdünya tarixi prosesinin yönəldiyi ali məqsəd – haqqın divanının qurulacağı gün – insanın bu dünyadakı həyatına antik mədəniyyətə tamamilə yad olan xüsusi məna verir.

13.Orta əsrlər müsəlman ortodoksal fəlsəfəsi: əşərilik və mötəzililik.

Kəlam - ilk islam sxolastiası, ortodoksal dini-idealist fəlsəfi sistem nümunəsidir. Kəlamdan mütəkəllimlər, sufilər istifadə edirdilər. Kəlam təlimi dinin normativ əsaslarına söykənir, onun nəzəri əsaslarını 7-8 əsrlərdə cəbərilər və qədərilər arasındakı mübahisələr təşkil edirdi.

Mötəzəliliyin nümayəndəsi Vasil ibn Əta, Əmr İbn Übeyd (VIII əsr). Onlar öz müəllimi ilə mübahisə edərək qədərilərdən ayrılaraq yeni bir istiqamətlə getmişlər. Mötəzilik İslam tarixində ilk fəlsəfi baxımdan sistemləşdirilən istiqamətdir. Onlar aqlın dəlillərinə fikir verirdilər. Onlar teologiyanı fəlsəfə ilə birləşdirdilər və yeni bir fəlsəfə yaratdılar. Elmi prinsiplərə əsaslanan fəlsəfənin yaranmasında mühüm rol oynamışlar. Mütəzililər özlərini ədalət, təkallahlılıq tərəfdarları adlandırırdılar. Prinsipləri: Ədalət. Bu prinsip əsasən ədalət, insanın iradə azadlığını nəzərdə tutur. İnsan özünün xeyir və şər əməllərinin yaradıcısıdır. Allah adildir. Təkallahlılıq prinsipi: Allah təkdir və saf, mənəvi varlıqdır. Qurana münasibətdə Mötəzəlilər deyirlər ki, Quran Allah tərəfindən yaradılıb. Sonradan yaradılmayıb. Vədə əməl etmək prinsipi. Allah öz vədini və hədələrini yerinə yetirir. Aralıq vəziyyət prinsipi. Dini nöqtəyi-nəzərdən günah işlətməmiş müsəlman kafir olmur. Müsəlman ilə kafir arasına aralıq vəziyyət durur. Ancaq belə adamlar da cəhənnəmə gedəcəklər. Duyğuların təqdir olunması: hər bir müsəlmanın

borcudur ki, İsmayıl haqqı-ədaləti yerinə yetirmək üçün hər cür zorakılığa əl atsın. Əşəriliyin banisi Əl-Əşəri olub. Əşərilərin mütezəllilərdən fərqlərini nümayəndələri öz əsərində yazıblar. 1.Əl-əşəri Allahın atributlarının reallığını qəbul edir, yəni əbədiliyini qəbul edir. 2. Əşərilər Quranın yaranmadığını, əzəli mövcudluğunu qəbul edir. 3. Əl-Əşəri alın yazısına görə qədərilər ilə cəbərilər arasında aralıq mövqe tutur. O deyir ki, insanın bütün hərəkətini Allah yaratmışdır. İnsanlar öz hərəkətini öz iradəsi və cəhdləri vasitəsilə əldə edirlər. Bu təlim «kəsb», mənimsəmə, adlandırılır. Prinsipial məsələlərdən biri dindar olduqdan sonra Allahı görə bilməsi idi. Əşərilər deyirlər ki, «mömin müsəlmanlar Allahı axirət dünyasında ruhən hiss edir. Əşərilik təliminin bir çox görkəmli nümayəndəsi olub: Əş-Bakillani, Əl-Şəhristani, Əl-Bağdadi, Əl-Cüneyli, İbn Furaq, Fəxrəddin ər-Razi (XII-XIII).

14.Sufizm və onun müsəlman Şərqində yeri.

Sufizm islam tarixində ən mürəkkəb dini-fəlsəfi cərəyandır. Sufizm VII-VIII əsrlərdə yaranmış, VIII əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yayılmışdır. Onlar hədisləri toplamaqla məşğul olur, şifahi şəkildə Quranı yayırdılar. Суфизмдә 12 əsas və 54 törəmə qolları mövcuddur; Sührəvərdiyyə, mövləviyyə, Şimali Afrikada Əş Şədulliyə, Nəqşbəniyyə, Xəlvətiyyə, Heydəriyyə, Müridizm.

Sufilərin ali məqsəli Allaha mistik şəkildə qovuşmaqdır. Sufilərdə nəzəriyyə ilə praktika vəhdət təşkil edir. Varlıq təlimində belə hesab edirlər ki, yeganə varlıq Allahdır. Allah intuitiv qovuşma vasitələri ilə dərk edə bilər. Sufilərin qnosologiyasında idrakın 3 forması: mühazirə, aşkar etmə, və daxili müşahidə hallarıdır. Mühazirə elm əhli üçündür, aşkar etmə ayin əhli üçündür, daxili müşahidə həqiqət əhli üçündür. Fəlsəfi fikir tarixində sufizm 2 yerə - Mötədil (Qəzali), İfrat (M.Həllac) ayrılır. Sufi təlimində allaha qovuşmaq üçün 3 pillə var: 1) şəriət; 2) təriqət; 3) həqiqət. İfrat sufilərdə təbiət, insan, allah birləşirdi. Allahı dərk etmək insanın özünü dərk etməsi deməkdir. Bunların təriqət yollarından, məqamlarından keçərək müəyyən vaxtda mürşidin icazəsilə vəcdə gəlir və ani olaraq ilahiyə qovuşur.

Hal hər bir məqamı tamamlayan vəziyyətdir. Sufi ədəbiyyatının yaradılması X-VI əsrə aiddir.

15.Şərq peripatetizmi və onun nümayəndələri.

Əl Kindi (800-866) Şərq peripatetizminin banisidir. O, «Fəlsəfənin riyaziyyat elmi ilə əldə edilməsinə dair», «Kateqoriyalarda Aristotelin məqsədinə dair», «Aristotel kitablarının tərtibi və on kateqoriyaya dair» əsərlərində fəlsəfəni bir elm kimi əsaslandırır, onun nəzəri və əməli növlərini ayırır. Onun fikrincə, Filosofun qarşısına qoyduğu məqsəd həqiqəti dərk etmək və öz hərəkətlərini uyğunlaşdırmaqdır. Fəlsəfə haqqında tam bilik substansiyanın dərkində bitir. Əbu Nəsr Fərabi (872-950) insan anatomiyası, musiqi, riyaziyyat, təbiətşünaslıq və psixologiyaya dair əsərlər yazmışdır. «2 filosof», «Platon və Aristotelin əsərlərində ümumilik», «Xöşbəxtliyin qazanılması», «Fəzilətli şəhər əhlinin görüşləri», «Fəlsəfənin adı və mənşəyi». Fərabinin fəlsəfə tarixində tutduğu yer tədqiqatçılar tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Fərabiyə görə, fəlsəfə varlığın ümumi xassə və qanunları haqqında bilikdir. Şərq Peripatetizminin digər nümayəndəsi İbn Haldun əsasən insanların ictimai həyatını öyrənirdi. O qeyd edir ki, tarix təkcə xronologiya ilə kifayətlənməməli, inkişafı öyrənməlidir. Haldun hadisələrin təbiəti ilə onların daxili qanunauyğunluğunu izah edirdi. İbn Sina (980-1037) «Tibb qanunu», «Danış-namə» və s.əsərləri yazmışdır. Onun fikrincə, «Allahın iradəsi bilikdən qaynaqlanır». Vacib varlığın iradəsi həqiqətin dərkidir.

Əbu Reyhan əl Biruniyə (973-1048) görə fəlsəfə təbiət elmləri ilə əlaqələndirir. Materiya və təbiəti allah yaradıb. Yerın günəş ətrafında dövr etdiyini qeyd edir. Aləmin yaranmasında ilk element kimi suyu, sonra digərlərini qiymətləndirir. Atom maddi hissəciklərdir və allah yaradıb. İdrakda məntiqi idrakın rolunu dəyərləndirir.

Şərq peripatetizminin nümayəndəsi İbn Rüşd Allahın atributlarını qəbul etmir. Onu ilk əql kimi qəbul edir. Allah insan və təbiətdən kənardır, dərk edilmir. Bu deist aspektdir. Hikmət bir şeyin səbəbini bilməkdir. Həqiqətin ikiliyi: əql və vəhylər həqiqətin qaynaqlarıdır, buna görə fəlsəfə ilə dinin hər ikisindən əldə edilən nəticələr gerçəkdir.

16.Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ərazisində ideya-fəlsəfi cərəyanlar.

Azərbaycanda dini mistik fəlsəfi fikirlər e.ə. 1 minillikdə Zərdüştilik fəlsəfəsində ifadəsini tapmışdı. Zərdüşt tərəfindən yazılması ehtimal edilən Avesta (qanun) Vendidad (şər qüvvələrin dəf edilməsinə yönəlmiş dualar), Yasna (ibadət və qurbanvermə ayinlərinin ifadəsi) və Vispered (himnlər, alqışlar) hissələrindən ibarətdir. Zərdüştilik ali alah Ahura Mazdaya tapınan ilk monoteist dini təlim olsa da iki əzəli başlanğıc Xeyir və Şər dualizmi ilə müşayiyyət olunmuşdur. Xeyir qüvvələrin təcəssümü olan Ahura Mazdanın şər qüvvələrin idarə edicisi Əhrimənə qarşı mübarizəsində insanlar müşahidəçi deyil fəal iştirakçılardır. Xeyirxah düşüncə, xeyirxah söz və xeyirxah əməllərin vəhdətini gerçəkləşdirən bəşər insanı Ahura Mazdanın əbədi qələbəsinin təminatçısına çevrilir. Avesta Midiyalıların və Maqların müqəddəs kitabı kimi Yunan filosofları Anaksimandr, Anaksimen, Empedokl, Heraklit, Demokrit və Platona məlum idi. Hegel, Şelling, Nitsşe və bir sıra qərb filosofları Zərdüşt ideyalarını təqdir etmişdilər. Sasanilər dövründə Zərdüştlüyün yeni sistemləşdirilməsi onun ehkamçı dövlət dininə çevrilməsi ilə sonuclanır. Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan və Ön Asiyanın bir çox yerlərində əsas dini təlim olmuş Zərdüştilik müasir dövrdə İranda gəbrlər, Hindistanda isə parsılar tərəfindən qorunur. Zərdüştlük təlimi Zarvanizm, Maniçilik, Məzdəkilik, Xürrəmilik cərəyanlarının əsas ideya mənbəyini təşkil edir.

Zərvanilik Zərdüşt fəlsəfəsindən qaynaqlanan iki zidd qüvvə Ahura Mazda və Əhrimənin törədiciyi kimi sonsuz zaman və tale tanrısını ilk başlanğıc qəbul etmiş dini mistik fəlsəfi cərəyandır. Sasanilər dövründə zərvanilik Zərdüştiliklə yanaşı mövcud olmuş, xüsusilə imperiyanın cənub qərbində herbedlər və şimali şərqində mopedlerrarasında yayılmışdır. Zərdüştlüyün, xristianlığın və buddizmin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə toplayan maniçilik təlimi III əsrdə İranda və Orta Asiya ölkələrində ortaya çıxıb, yayılmışdır. Onun banisi Mani (216-276) xalis dualizm mövqeyindən çıxış edərək göstərirdi ki, aləmin başçısı iki varlıqdır: 1-cisi işıq, digəri qaranlıq. Maninin fikrincə xeyir, mürvət, fayda, sevinc, nizam birlik-işığın, şər, əksiklik, zərər, kədər isə

qaranlığın işidir. Lakin maniçiliyin təlimi uzun müddət yaşamış və V əsrin sonunda məzdəkilərin ideya mənbəyi olmuşdur. Məzdəkilik təlimi maniçiliyə yaxın olsa da nikbinliyi və inqilabi əhvali ruhiyyəsi ilə ondan seçilirdi. Məzdək deyirdi ki, maddi nemətlər hamıya bərabər düşməlidir. Lakin insanlar bir-birinə ədalətsizlik edib qeyri-bərabərlik yaratmışlar. Buna görə də əmlak varlıqlardan alınıb yoxsullar arasında bölüşdürülməlidir. Onların ideyaları Xürrəmilər tərəfindən inkişaf etdirilir.

17. Intibah dövrü fəlsəfəsinin antroposentrizmi

Orta əsr cəmiyyətində insanlar arasındakı müxtəlif korporasiya və silk əlaqələri olduqca güclü idi. Buna görə də, hətta məşhur adamlara belə onun şəxsi qabiliyyətinə və fəallığına görə deyil, onların hansı ittifaqa, korporasiyaya aid olmalarına görə qiymət verilirdi. Intibah dövründə isə əksinə, fərd daha çox müstəqillik əldə edir, o çox vaxt daxil olduğu müəyyən cəmiyyət və ittifaqların deyil, yalnız özünün təmsilçisi kimi çıxış edir. Korporasiyadan azad olmuş insan, intibah dövründə öz şərəf və mənafeələrini özü qorumaq məcburiyyətində qalır və buna görə də o öz bilik və bacarığının hərtərəfli olmasına kəskin ehtiyac hiss edir. Məhz, Intibah dövrü dünyaya parlaq temperamentə, hərtərəfli təhsilə malik olan nəhəng şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Intibah dövründə olduğu qədər heç bir dövrdə ayrıca insan şəxsiyyətinin qədir-qiyməti bu dərəcədə yüksəlməmişdir. Həmin dövrün yüksək bəşəri **humanizmi** elə bununla şərtlənir. Nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə insan varlığına onun bütün çoxcəhətli təzahürlərində bu qədər güclü maraq olmamışdır. İnsanın mahiyyətinin və onun dünyada yerinin başa düşülməsinə münasibətdə antik və orta əsr təfəkkür tərzindən Intibah dövrü fəlsəfəsinin mühüm fərqi də həmin dövrün humanist ideyalarından irəli gəlir.

İnsanın təbiəti və dünyadakı mövqeyi haqqındakı bu fikir insan haqqındakı antik təsəvvürlərdən köklü şəkildə fərqlənir. Antik dünyagörüşündə insan yalnız təbiətin bir hissəsi kimi dərk edilirdi və ona verilən yeganə azadlıq onun təbiətə uyğun və ya ondan fərqli hərəkət etməsini seçmək hüququ kimi başa düşülürdü, Obrazlı şəkildə desək, antik insan özünü təbiətin deyil, təbiəti özünün sahibkarı kimi təsəvvür edirdi.

Pikonun sözlərinə görə, allah insana iradə azadlığı vermişdir və o özü öz taleyini həll etməli, özünün dünyadakı yerini müəyyən etməlidir. İnsan burada nəinki tək-cə təbii vüquddur, o həmçinin özü özünün yaradıcısıdır. Yaradıcı fəaliyyətin rolunun bu cür yüksək qiymətləndirilməsi antik dövr və orta əsr dünyagörüşündən köklü şəkildə fərqlidir. Qədim yunanlarda passiv seyr fəaliyyətdən yüksək tutulurdu.

Orta əsrlərdə fəaliyyətə münasibət bir qədər dəyişir. Xristianlıq əməyə insanın günahını yumaq vasitəsi kimi baxır və onu daha qula yaraşan bir fəaliyyət hesab etmir. Lakin fəaliyyətin ali forması, yunanların «seyrinə» çox yaxın olan və ruhun xilasına aparan fəaliyyət növləri: ibadət, dua oxumaq, müqəddəs kitabları mütaliə etmək kimi başa düşülürdü: Yalnız intibah dövründə yaradıcı fəaliyyət bir növ sakral xarakter alır. Onun köməyi ilə insan nəinki özünün praktik-dünyəvi tələbatını ödəyir, o həmçinin yeni dünyanı - gözəlliyi, dünyada ən ali olanı- özünü yaradır. Beləliklə, əgər antik dövrün diqqət mərkəzində təbiət—kosmos, orta əsrlərdə allah və onunla əlaqədar xilas ideyası idisə, intibah dövrünün diqqət mərkəzinə insan qoyulur. Intibah dövrü fəlsəfəsinin antroposentrik xarakteri, məhz, bununla şərtlənir.

18. İntibah fəlsəfəsində insan azadlığı və humanizm ideyaları

Orta əsr cəmiyyətində insanlar arasındakı müxtəlif korporasiya və silk əlaqələri olduqca güclü idi. Buna görə də, hətta məşhur adamlara belə onun şəxsi qabiliyyətinə və fəallığına görə deyil, onların hansı ittifaqa, korporasiyaya aid olmalarına görə qiymət verilirdi. İntibah dövründə isə əksinə, fərd daha çox müstəqillik əldə edir, o çox vaxt daxil olduğu müəyyən cəmiyyət və ittifaqların deyil, yalnız özünün təmsilçisi kimi çıxış edir. Özünü tamamilə ənənələrə borclu sayan orta əsr adamından fərqli olaraq, İntibah dövründə fərdlər bütün xidmətlərini özlərinə aid edirlər.

Korporasiyadan azad olmuş insan, intibah dövründə öz şərəf və mənafeələrini özü qorumaq məcburiyyətində qalır və buna görə də o öz bilik və bacarığının hərtərəfli olmasına kəskin ehtiyac hiss edir. Məhz, İntibah dövrü dünyaya parlaq temperamentə, hərtərəfli təhsilə malik olan nəhəng şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. İntibah dövründə olduğu qədər heç bir dövrdə ayrıca insan şəxsiyyətinin qədir-qiyəti bu dərəcədə yüksəlməmişdir. Həmin dövrün yüksək bəşəri **humanizmi** elə bununla şərtlənir. Nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə insan varlığına onun bütün çoxcəhətli təzahürlərində bu qədər güclü maraq olmamışdır. İnsanın mahiyyətinin və onun dünyada yerinin başa düşülməsinə münasibətdə antik və orta əsr təfəkkür tərzindən İntibah dövrü fəlsəfəsinin mühüm fərqi də həmin dövrün humanist ideyalarından irəli gəlir. XV əsr italyan humanistlərindən Covanni Piko yazırdı: İnsanı yaradıb, onu dünyanın mərkəzinə qoyaraq, allah ona bu sözlərlə müraciət etmişdir: «Biz sənə, Adəm, nə müəyyən yer, nə xüsusi surət, nə də xüsusi vəzifə ona görə vermirik ki, sən yeri də simanı da, vəzifəni də öz arzuna və iradəyə uyğun olaraq, özün seçəsən. Bütün digər yaradılmışların surəti bizim müəyyən

etdiyimiz qanunlar çərçivəsində təyin edilmişdir. Sən isə bir çərçivəyə salınmayaraq, ... öz surətini özün müəyyənləşdirəcəksən».

İnsanın təbiəti və dünyadakı mövqeyi haqqındakı bu fikir insan haqqındakı antik təsəvvürlərdən köklü şəkildə fərqlənir. Antik dünyagörüşündə insan yalnız təbiətin bir hissəsi kimi dərk edilirdi və ona verilən yeganə azadlıq onun təbiətə uyğun və ya ondan fərqli hərəkət etməsini seçmək hüququ kimi başa düşülürdü, Obrazlı şəkildə desək, antik insan özünü təbiətin deyil, təbiəti özünün sahibkarı kimi təsəvvür edirdi.

Pikunun yuxarıdakı sözlərində biz insan haqqında orta əsr xristian təliminin əks sədasını eşidirik: allah insana iradə azadlığı vermişdir və o özü öz taleyini həll etməli, özünün dünyadakı yerini müəyyən etməlidir. İnsan burada nəinki təkcə təbii vüçuddur, o həmçinin özü özünün yaratıcısıdır. Lakin orta əsr xristian dünyagörüşündə insana isnad verilən bu yaratıcı qüvvə qeyd-şərtlidir: günaha batmış və korlanmış insan nəslə xilas olmaq üçün ilahi mərhəmətə möhtacdır. İntibah devri təfəkküründə insan azadlığının bu buxovu da sındırılır: onun allahın heç bir mərhəmətinə ehtiyacı yoxdur. İndi o özü yaratıcıdır. Məhz bu cür təfəkkür tərzində sayəsində yaratıcı sənətkar obrazı intibah simvoluna çevrilir.

19.Yeni Dövr fəlsəfəsinin əsas cərəyanları: empirizm və rasionizm

İngilis filosofu Frensis Bekonun fikrincə, təbiəti mənimsəmək və onu insanın xidmətinə vermək üçün elmi-tədqiqat metodunu kökündən dəyişdirmək lazımdır. Hər cür idrak təcrübəyə əsaslanaraq, təkcə faktların öyrənilməsindən ümumi müddəalara doğru getməlidir. Belə metod induktiv metod adlanır. İnduktiv metodun ən sadə halı baxılan predmetlər sinfinin hamısının bir-bir nəzərdən keçirilməsi əsasında onlara xas olan ümumi xassənin aşkar edilməsindən ibarət olan tam induksiyaadır. Lakin elmdə tam induksiyanın rolu böyük deyildir; daha çox natamam induksiyaadan istifadə edilir. Bu metod sonlu sayda faktların müşahidəsinə əsasən baxılan hadisələr sinfinə aid ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarətdir. Natamam induksiya metoduna ehtimali xarakter daşdığına görə, Bekon ona ciddi zərurət xarakteri vermək üçün müəyyən nəticəni nəinki təsdiq edən, həmçinin onu inkar edən faktlar axtarmağı zərurət hesab edir. Beləliklə, imkan daxilində baxılan hadisənin iştirak etdiyi və iştirak etmədiyi bütün hallar toplanmalıdır. Əgər baxılan hadisəni həmişə müşayiət edən və bu hadisə olmadıqda yox olan hansısa əlamət tapmaq mümkün olarsa, onda həmin əlaməti baxılan hadisənin «forması» və ya «təbiəti» kimi qəbul etmək olar.

Lakin ingilis filosofu empirik tədqiqat metodunun rolunu həddindən artıq şişirdərək, idrakın rəasional əsaslarının — hər şeydən əvvəl, riyaziyyatın rolunu kifayət qədər qiymətləndirmirdi. Eksperimental — riyazi təbiətşünaslıq riyaziyyatın təbiətin öyrənilməsinə tətbiqinə imkan verən xüsusi tip eksperimentə ehtiyac hiss edirdi. XVII əsr filosoflarının fikrincə, həqiqi, obyektiv bilik əldə etməyə insan ağına xas olan bir sıra xüsusiyyətlər mane olur. F.Bekon onları «idollar» adlandırır və onun fikrincə, zəkanı onlardan təmizləyib azad etmək filosofun tənqidi fəaliyyətinin başlıca məqsədidir. Idollar müxtəlif növlü xurafatlardan ibarətdir ki, obyektiv bilik əldə etməyə mane olurlar. Beləliklə, fəlsəfənin tənqidi funksiyası yenidən ön plana keçir. Təsadüfi deyildir ki, nəinki Bekon, həmçinin Dekart da fəlsəfi fəaliyyətə onda universal şübhə forması olan tənqidlə başlayır.

Dekartda şübhə əvvəlki ənənəvi mədəniyyət binasını yerindən silib götürmək və əvvəlki şüur tipini ləğv edərək, onların yerində öz əsası etibarlı ilə rəasional olan yeni mədəniyyət binasını tikmək vəzifəsini yerinə yetirir. Lakin ənənələri tənqid edərək, Dekart heç də hər şeyi sıfırdan başlamır. Dekartın əvvəlki fəlsəfə ilə əlaqəsi onun təliminin lap çıxış nöqtəsində özünü göstərir. Bu çıxış nöqtəsi isə belə bir müddəadan ibarətdir ki, yeni təfəkkür metodunun yaradılması möhkəm və sarsılmaz fundamentə əsaslanmalıdır. Belə fundament isə zəkanın özündə, daha dəqiq desək, onun mənbəyində — özünüdərkətmədə tapılmalıdır. Dekart özünüdərkətməni («düşünürəm, deməli, mövcudam») elə bir fundament hesab edir ki, bütün bilik binası onun üzərində yüksəlməlidir. Riyaziyyat ciddi və dəqiq bilik nümunəsi olduğuna görə, fəlsəfə də ciddi bir elm sahəsi kimi onu təqlid etməlidir. Təsadüfi deyildir ki, vahid elmi metod yaratmaq ideyası Dekarta məxsusdur. Onun fikrincə, bu metodun köməyi ilə insanın təbiət üzərində hakimiyyətini təmin edən elmlər sistemini qurmaq mümkündür. Metod, Dekarta görə, idrakı hər cür təsadüflərdən azad edərək, onu mütəşəkkil fəaliyyətə çevirməlidir. Metod elmə ayrı-ayrı kəşflərə doğru istiqamət götürməyə deyil, necə deyərlər, «bütöv cəbhə ilə», heç bir boş yer və buraxılmış həlqə qoymadan irəliləməyə imkan verməlidir. İdrak prosesi, bir növ, axın xəttinə çevrilməlidir, bu axırındadır isə, məlum olduğu kimi, başlıca cəhət fəsiləsizlikdir. Buna görə də fəsiləsizlik Dekartın metodunun ən mühüm prinsiplərindən biridir.

20. Yeni Dövr fəlsəfəsində substansiya problemi

Dekartın rəasionalist metafizikasının mərkəzi anlayışı substansiya anlayışıdır. O substansiyanı öz mövcudluğu üçün özündən başqa heç bir digər varlığa ehtiyacı olmayan bir şey kimi təyin edir. Əgər bu tərifə ciddi əməl edilsə, onda Dekarta

görə substansiya yalnız allahdır. Dünyəvi predmetlərə isə bu anlayış yalnız şərti olaraq, yaradılmış cisimlər içərisində öz mövcudluğu üçün «yalnız allahın adi yardımına ehtiyacı olanlarla», bunun üçün başqa yaranmışların yardımına ehtiyacı olanları fərqləndirmək məqsədilə tətbiq edilə bilər. Bu axırıncılar keyfiyyət atributları olub, substansiya deyildir.

Yaradılmış dünyanı Dekart iki növ substansiyaya - mənəvi və maddi substansiyalara bölür. Substansiyaların əsil atributları təfəkkür və uzunluqdur: təxəyyül, hiss, arzu - təfəkkür modusları, fiqur, vəziyyət, hərəkət isə uzunluğun moduslarıdır. Qeyri-maddi substansiya ona təcrübədən deyil, daxilən, əzəldən xas olan və XVII əsrə anadangəlmə adlandırılan ideyalara malikdir. Anadangəlmə ideyalara, Dekarta görə, mütləq kamil varlıq olan allah ideyası, fiqur və ədədlər ideyası, həmçinin bəzi ümumi anlayışlar - aksiomlar aiddir. XVII əsrdə anadangəlmə ideyalar rasionalistlər tərəfindən ən ümumi və zəruri biliyin, yəni elm və elmi fəlsəfənin mümkünlük şərti kimi nəzərdə tutulurdu.

Maddi substansiyaya gəlinə, Dekart onu təbiətlə eyniləşdirərək, iddia edir ki, təbiətdə hər şey mexanikanın qanunlarına tabedir. Məhz XVII əsrdə dünyanın XIX əsrin əvvəllərindəki təbiətşünaslıq və fəlsəfənin əsasını təşkil edən mexaniki mənzərəsi formalaşır. B.Spinoza Dekartın dializmini qəbul etmir və özünün allah və ya təbiət adlandırdığı vahid substansiya haqqında monist təlimini işləyib hazırlayır. Spinoza təkcə şeylərin substansiyalığını qəbul etmir və bu mənada nominalizm və empirizm əməlinə qarşı durur. Onun təlimi panteizmə qovuşan ifrat realizm nümunəsidir. Spinoza substansiyanı özü özünün səbəbi (causa sui) kimi, yəni özünün vasitəsi ilə mövcud olan və özü özündən dərk edilən bir varlıq kimi təyin edir. O substansiyanı allah və ya təbiət adlandırmaqla qeyd etmək istəyir ki, bu teist dinlərdəki allah, təbii predmetlərin yaradıcısı deyildir. Spinozanın allahı sonsuz və şəksiz bir mahiyyət olub, başlıca atributu bütün mövcudatın başlanğıcı və səbəbi olan varlıqdır. Alman filosofu Q.Leybnis Spinozanın panteist monizminə qarşı substansiyanın plyuralizmi haqqındakı təlimi qarşı qoydu. Mustəqil mövcud olan substansiyaları Leybnis monadalar adlandırır. Məlum olduğu kimi, antik dövrdən başlayaraq mahiyyət anlayışını vahid, bölünməz bir şey kimi təsəvvür edirdilər. Leybnisə görə monadalar sadə olub, heç bir tərkib hissəsinə malik deyillər və deməli, bölünməzdir. Bu isə o deməkdir ki, monadlar maddi və ölçülü ola bilməzlər, çünki bütün maddi predmetlər sonsuzluqdadək bölünürlər. Monadaların mahiyyətini uzunluq deyil, fəaliyyət təşkil edir. Leybnis fəaliyyəti heç bir mexaniki səbəblərlə izah edilə bilməyən bir şeyin - təsəvvür və cəhd kimi başa düşür. Beləliklə,

substansiyaların mahiyyəti ideal təbiətə malik sadə, ilkin reallıqlardan – təsəvvürlərdən ibarətdir. Yəni, dünyada mövcud olan hər şey canlı və həyatidir.

21. Tarixi determinizm konsepsiyası. Tarixi prosesdə azadlıq və zərurətin nisbəti

Yeni dövrdə sosial və humanitar elmlərin nümayəndələri universal rasionallıq modelindən və dünyaya mexaniki-stiyentist baxışdan çıxış edirdilər. Yeni dövrün filosofları əmin idilər ki, təbiət hesablanı bilinən bir şeydir. Rasionalist ənənənin nümayəndələri elmi həm təbii, həm də sosial aləmin sirlərinin qapısını açma bilən bir qüvvə kimi qiymətləndirirdilər. Dünyanın mexanistik mənzərəsində sərt determinizm hökm sürür: burada təsadüfə yer qalmır. Dünyanın məhz belə mənzərəsinə uyğun olaraq Laplas deyirdi ki, əgər kainat haqqında toplanmış bütün məlumatları cəlb etsək, onda bütün təfsilatı ilə həm gələcəyi qabaqcadan görə bilərik, həm də keçmişimizi bütün xırdalığı ilə canlandırma bilərik.

Artıq XVIII-ci əsrin sonuna yaxın sosial hadisələrin cəmiyyətin pozulmaz təbii-tarixi qanunauyğunluqlarını təyin etməyə qadir olan dəqiq metodların köməyi ilə empirik öyrənilməsinin vacib olduğu heç kimdə şübhə doğurmurdu. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ilk olaraq O.Kont, K.Marks, F.Engels və onların ardıcılları, sonra isə E.Dürkgeym, V.Pareto, Q.Moska və başqaları sosial fenomenləri pozulmaz qanunauyğunluqlar və səbəb-nəticə əlaqələri terminlərinin köməyi ilə təhlil edirdilər. Pozitivizm dəqiq elmlərin metodologiyası və metodlarını istifadə edərək sosial hadisə və prosesləri sərt determinizm kontekstində nəzərdən keçirirdi. Sosial sistemə sərt dairəyə alınmış hansısa bir qanunauyğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərən bitmiş sistem parametrləri verilmişdi.

İnsan onu əhatə edən aləmin tək-cə məhsulu yox, həm də daha çox yaradıcısı olduğundan, cəmiyyətin inkişafında fatalizm, sərt determinasiya olunmuş səbəb-nəticə əlaqələri yoxdur, ola da bilməz. Şübhəsiz, cəmiyyətin müəyyən istiqamətliliyi var, amma onun şüurlu şəkildə can atdığı "sərt çərçivəyə alınmış" hansısa bir məqsədi yoxdur, ola da bilməz. Qanunauyğunluğu ictimai prosesin fatal müqəddəratı, hansısa bir

yeganə yol ilə irəliləməsi kimi təsvir etmək düzgün deyil. Təbiətdə hökm sürən sərt zərurət cəmiyyət üçün keçərli ola bilməz. Təbiətdən fərqli olaraq, insan fəaliyyətini xarakterizə edən ən mühüm kateqoriyalardan biri azadlıq anlayışıdır.

22.Mədəniyyətin fəlsəfi anlayışı

«Mədəniyyət» anlayışı haqqında düşünərkən diqqəti ilk növbədə cəlb edən ən şübhəsiz fakt budur ki, mədəniyyət yalnız insana xas olan hadisədir. Bu anlayışın yalnız insana münasibətdə mənası vardır və o, insanı, məhz, insan kimi səciyyələndirən ən aşkar göstəricilərdən biridir. Heç kimdə şübhə doğurmur ki, insanın inkişaf səviyyəsi onun ilk növbədə mədəniyyətə nə dərəcədə yiyələnməsi ilə ölçülür. Deməli mədəniyyət insanda insani başlanğıcın inkişafını səciyyələndirən anlayışdır.

Mədəniyyət anlayışının məzmununu insanın mövcud olduğu tarix ərzində yaratdığı və onun mövcudluğunun köklü şərtlərinin məcmusu olan mühit təşkil edir. Beləliklə mədəniyyət insanın köklü mənafeələrindən, arzu və istəklərindən qaynaqlanan dəyişdirici-yaradıcı fəaliyyətini, onun nəticələrini və nəsillərin topladığı praktik – mənəvi təcrübəni mənimsəmə və qoruma mexanizmlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir sosial- mənəvi fenomendir. Mədəniyyət özünün bu keyfiyyəti ilə insanın yer üzündə ən ümumi mövcudluq forması kimi çıxış edir.

İnsan fəaliyyəti həmişə dəyişdirici xarakter daşımışdır. Lakin Yeni dövrə qədər o, hər nə qədər dəyişdirici məzmun daşısa da, dünyanın əzəli və əbədi nizami haqqında müvafiq dünyagörüşü çərçivəsində formalaşmış təsəvvürlərlə ziddiyyət təşkil etmirdi. Bu fəaliyyət nəinki həmin nizamını dəyişdirməyə, əksinə, insanla dünya arasındakı harmoniyanı daha da təkmilləşdirmək yolu ilə dünyanın əzəli düzəmini qoruyub saxlamağa yönəlmişdi. İnsanın öz köklü mənafeələrini tamın (ümuminin) rifahı çərçivəsində reallaşdırmağa yönəlmiş bu cür fəaliyyəti mədəniyyətə və onun yüksəlişinə xidmət edir. Mədəniyyət insanda mənəvi başlanğıcın inkişaf göstəricisidir.

23.Mədəniyyətin strukturu

Mədəniyyətin strukturuna dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, “*Vinculum Substantiale*” yanaşmasına görə, mədəniyyətin bütün elementləri (din, fəlsəfə, sənət, dil, həyat tərz, ailə quruluşu, təhsil ənənələri və s.) arasında substansional vahid əlaqə vardır. “*Vinculum Functionale*” yanaşmasına görə isə, əksinə, mədəniyyət elementləri funksional əlaqəyə malikdirlər. Bu baxış isə plüralizm və paradigmatlıq dəstəkləyən elmi yanaşmadır. O, mədəniyyət fenomenlərinin spesifikliyindən çıxış edir və onların subordinasiyasına əsasən iyerarxik strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sistem kimi bütövlük təşkil edən mədəniyyətin hissə və elementlərinin nisbi sabit quruluşu onun strukturunu təşkil edir. Mədəni sistemin ayrı-ayrı elementlərinin bir-birilə münasibətinə, ehtiva etdiyi sahə, səviyyə, statik (sabit) və ya dinamik (dəyişkən) olmasına, məzmun və s. cəhətlərinə görə struktur vahidlərini fərqləndirmək olar.

Mədəniyyətin strukturunu müxtəlif meyarlara əsasən təsnif etmək olar. Məsələn, sosial struktura görə siyasi, iqtisadi, hüquqi, dini, elmi, texniki, bədii mədəniyyət fərqləndirilir. Gerçəkliyin spesifik mənimsənilməsi üsulu kimi nəzərdən keçirilən mədəniyyət struktur etibarilə biliklər, texnologiyalar və sərvətlərə bölünür.

Səviyyəsinə görə kütləvi və elitar mədəniyyəti ayırd etmək olar. Elitar mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin ali mənəvi fəaliyyətinin nəticələrini ehtiva edir. O, cəmiyyətin müxtəlif - siyasi, elmi, iqtisadi və s. sferalarındakı yüksək təbəqələrinin tələbatlarına uyğun formalaşır. Bundan başqa, bu gün elitaya (fransız sözü “*elite*” – ən yaxşı) yaradıcı ziyalıları – mədəniyyətin yeni sərvətlərini yaradan incəsənət və elm xadimlərini də aid edirlər. Elitar mədəniyyət ictimai tərəqqinin sütununu təşkil edir. Ən ümumi halda isə maddi və mənəvi mədəniyyəti ayırd edirlər.

Mədəniyyətin struktur baxımından ən geniş bölgüsü onun maddi və mənəvi mədəniyyətə bölgüsüdür. Maddi mədəniyyət – bütöv bəşər mədəniyyətinin hissəsidir, insanın mənəviyyatının, yaradıcı fəaliyyətinin nəticələrinin əşya formasına çevrilməsidir. Daha doğrusu, insanın yaradıcı fəaliyyəti zamanı təbiət əldə edilən materiallar insanın varlığını təmin edən predmetə çevrilir. Mənəvi mədəniyyət

bəşəriyyətin mənəvi təcrübəsinin, insanın şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edən intellektual və mənəvi fəaliyyətinin və onun nəticələrinin məcmusudur.

24. Eksperimental-riyazi təbiətşünaslığın qərarlaşması (XVII əsr)

Yeni burjua cəmiyyətinin yaranması və inkişafı nəinki təkcə iqtisadiyyatda və siyasətdə, həmçinin insanların şüurunda da dərin dəyişikliklər törətdi. XVII əsrdə əmək bölgüsünün dərinləşməsi istehsal proseslərinin səmərələşdirilməsini, bu işə, öz növbəsində, elmin güclü inkişafını tələb edirdi.

F.Bekonun fikrincə təbiəti mənimsəmək və onu insanın xidmətinə vermək üçün elmi-tədqiqat metodunu kökündən dəyişdirmək lazımdır. Antik dövrdə və orta əsrlərdə elm başlıca olaraq Aristotelin silloqistikasına əsaslanan deduktiv metoddan istifadə edirdi. Bekon bu metodu məhsuldar hesab etmir. Hər cür idrak təcrübəyə əsaslanaraq, təkcə faktların öyrənilməsindən ümumi müddəalara doğru getməlidir. Belə metod induktiv metod adlanır. Lakin F.Bekon empirik tədqiqat metodunun rolunu həddindən artıq şişirdərək, idrakın rəasional əsaslarının — hər şeydən əvvəl, riyaziyyatın rolunu kifayət qədər qiymətləndirmirdi. Eksperimental — riyazi təbiətşünaslıq riyaziyyatın təbiətin öyrənilməsinə tətbiqinə imkan verən xüsusi tip eksperimentə ehtiyac hiss edirdi.

Təbiət hadisələrinin tədqiqi zamanı riyaziyyatdan istifadə etməyin qeyri-mümkünlüyü ideyasının yaranmasına səbəb riyaziyyatın təbiət hadisələrinin başlıca xarakteristikasından biri olan hərəkəti öyrənmə bilməməsi haqqındakı iddia idi. XVII əsrdə Kepler, Qaliley və onun şagirdləri tərəfindən sonsuz kiçilənlər haqqında riyazi metod inkişaf etdirildi. Bu metod riyaziyyata hərəkət prinsipini daxil etdiyinə görə, riyaziyyatın fiziki prosesləri tədqiq etməsinə imkan verirdi. Bu sahədə mövcud olan digər bir problem riyaziyyatın təbiətdə rast gəlinməyən ideal obyektlərlə iş görməsi haqqındakı antik və orta əsr təsəvvürləri idi. Bu problemin həllinə girişənlərdən biri Qaliley idi. Onun fikrincə, əgər eksperimentin köməyi ilə fiziki obyektlərin ideal modelini quraşdırmaq mümkün olarsa, onda təbiət hadisələrini riyazi metodların köməyi ilə öyrənmək mümkündür.

25. Postindustrial cəmiyyətdə nəzəri bilik və informasiyanın rolu

İstehsalın daima inkişaf etməsi, elmi-texniki tərəqqi, ekstensiv inkişafın intensiv inkişafı əvəz olunması, radikalizm və dəyişikliklərin qlobal xarakter alması, təbiətə, bilik və informasiyaya yeni münasibətin formalaşması ardıcıl olaraq informasiya cəmiyyətinin hüceyrələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. "Postindustrial cəmiyyət" termini yalnız industrial cəmiyyətin ardınca gələn cəmiyyət tipinin xronoloji ardıcılığını xarakterizə edib onun spesifikliyini açıqlamır. Yeni tipli cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının birinci növbədə elmi-texniki və digər informasiyanın istehsalından, emalından, saxlanması, yayılmasından asılı olduğundan onu informasiya cəmiyyəti adlandırmaq məqsədə daha müvafiq olar.

Artıq bir həqiqət dərk olunur ki, hər bir ölkənin və bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafının əsasını insanın özü, onun mənəvi mövqeyi, mədəniyyəti, savadı, peşə sərəştəliliyi təşkil edir. Bütün bunlar elmin cəmiyyətin inkişafında roluna da yenidən baxılmasına səbəb oldu. Elmi-texniki inqilab nəticəsində bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilən elm həm cəmiyyətin inkişafının, həm də onun sağ qalmasının əsas amili olur. Bilik və informasiyanın ən mühüm strateji resursa çevrilməsi nəticəsində elmi bilik postindustrial cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin müstəqil elementi kimi çıxış edir. ABŞ sosioloqu və futuroloqu Tofflerə görə, postindustrial cəmiyyət iqtisadiyyatın və istehsalın inkişaf çərçivələri ilə məhdudlaşmır. O, cəmiyyətin bütün ənənəvi sferalarını dəyişdirir.

Baş verən transformasiyalar cəmiyyətin mərkəzi fiquru kimi alimin də vəziyyətini müəyyən edir. D.Bell yazır ki, əmtəə-malların kütləvi istehsalının təşkilində roluna görə son yüzilliklərdə başlıca təsisat müəssisə (firma) idisə, sonrakı yüzilliklərdə innovasiyaların və biliyin mənbəyi kimi universitet cəmiyyətdə mərkəzi təsisat olacaqdır". ABŞ-da XX əsrin ortalarına yaxın yaranmış situasiyanı xarakterizə edən D. Bell qeyd edirdi ki, indiyədək hakimiyyət işgüzar birliyin əlində idi. Vətəndaşların adi-gündəlik həyatına aid qərarların çox hissəsi biznesin çiçəklənməsinə üstün diqqət yetirən hökumət tərəfindən qəbul olunurdu. Postindustrial cəmiyyətdə iqtisadiyyatın artımına dair ən mühüm qərarlar yenə də hökumət tərəfindən qəbul olunsada, bu qərarlar hökumətin dəstəklədiyi elmi tədqiqatlara, məsrəflərlə səmərəliliyin nisbətinin təhlilinə əsaslanacaqdır; nəticələrinin mürəkkəb şəkildə çarpazlaşması üzündən qərarların qəbulu getdikcə texniki xarakter alacaqdır.

26. Qloballaşma proseslərinə əsas yanaşmalar

Hal-hazırda qloballaşmanın sistemli öyrənilməsinə bir-neçə metodoloji yanaşmalar formalaşmışdır. Onlardan hər biri bu proseslərin mahiyyətinə müxtəlif fəlsəfi baxış edir.

1) Qlobal iqtisadi artım dövrü. Bu yanaşmaya əsasən, qloballaşma iqtisadi inkişafın intensivləşməsi, çiçəklənmənin yeni səviyyəsidir (R.Darendorf, F.Nuşeler, O.Lafonten, B.Geyts, B.Klinton). Qloballaşma bəşəriyyətin əvvəllər həll edilməz kimi görünən problemlərini (beynəlxalq münaqişələr, inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemləri, yoxsulluq) aradan qaldırmağa imkan verir. Bu yanaşmada qloballaşma prosesləri həddindən artıq nikbin və birtərəfli qiymətləndirilir.

2) Qlobal multimədəni cəmiyyət dövrü. Digər yanaşmada qloballaşma mədəniyyətlərarası və geosiyasi münasibətlərin xüsusi keyfiyyəti kimi səjiyyətləndirilir. Qloballaşma əsrlərlə qurulan mədəni sərhədləri silir, identikliyi dağıdır. Qloballaşma prosesində iqtisadi inkişaf geosiyasi mənzərəni dəyişdirir ki, bu da çoxlu sayda yeni münaqişələrə səbəb olur. Onlardan ən əsası qərb və qeyri-qərb sivilizasiyaları arasındakı sərhəddə yerləşir. Bu yanaşmada ehtiyatların qıtlığı şəraitində onların bölgüsü problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

3) Qloballaşma solumun sistemli transformasiyası kimi

Bu yanaşma baxımdan qloballaşma milli-mədəni inteqrasiya prinsiplərinə söykənən ənənəvi siyasi qaydaların dağılması deməkdir. Bu yanaşmanın nümayəndələrini ənənəvi siyasi idarəetmə alətlərinin durmadan zəifləməsi və buradan əmələ gələn hakimiyyət vakuumu narahat edir. Ənənəvi siyasi məkanın dağıldığı bir şəraitdə hakimiyyət transmilli korporasiyalar, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları kimi tamamilə yeni tarixi aktorların əlinə keçir. Qərb sivilizasiyasının əsas nailiyyətlərindən olan «sosial dövlət», «rifah cəmiyyəti» yox olur.

4. Qloballaşmanı mədəniyyət və ənənələrin dağılması kimi qiymətləndirilən IV yanaşmada qloballaşma son dərəcədə neqativ işıqda səciyyətləndirilir. Antiqlobalist hərəkatı əsasən bu mənbədən qidalanır. Bu mövqe həmin qüvvələrə xas olan ekstremist metodlar vasitəsilə əhaliyə çatdırılır.

27.Siyasi hakimiyyətin formaları. Siyasi rejim anlayışı

Cəmiyyətin siyasi həyatında siyasi hakimiyyətin formaları və siyasi rejim böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə forması dövlət hakimiyyətinin nə cür həyata keçirilməsi isə səciyyətlənir. Monarxiya - hakim sülaləni təmsil edən bir şəxsə əlində

cəmləşdirilmiş hakimiyyətdir. Hansı ki, bir nəsilədən o birisinə ötürülür. Respublika idarəetmə üsulu isə xalqın hakimiyyətə sahib çıxması və onun tərkibindən nümayəndəli orqanları seçmək üçün suveren hüquqa malik olmasını bildirir.

Respublika yaxud monarxiya idarəetmə üsulu insanlar üçün məqbul olması sualı daha çox ritorik səciyyə daşıyır. Müasir Avropanın təcrübəsi göstərir ki, bir çox inkişaf etmiş və siyasi cəhətdən sabit ölkələrdə monarxiya mövcuddur. Amerika tədqiqatçısı S.Lipset monarxiyanın mediativ, yəni müasir cəmiyyətin bütün təbəqələrinə qarşı bərabərlikçi rol oynamasını qeyd edir.

Siyasi rejim adı altında adətən dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin üsul və vasitələrinin məcmusu başa düşülür. Totalitarizm, avtoritarizm, liberalizm və demokratiya kimi siyasi rejim mövcuddur.

Avtoritarizm – qanunsuzluq rejimidir, burada tək bir şəxsin (tiranın, fəruhin, despotun) heç bir hüquqla məhdudlaşmayan hakimiyyəti hökm sürür. Avtoritarizm şəraitində qanun-qayda yox dərəcəsidir, vətəndaşların, ictimai təşkilatların, bütövlükdə xalqın hüquq və azadlıqları inkar edilir.

Totalitarizm – cəmiyyətin bütün sahələri üzərində nəzarətin aparılması kimi fərqləndirici xüsusiyyətə malik olan dövlət quruluşudur. Totalitarizm bir növ yeni dövrün despotizminə bənzəyir. Keçmişdə də amansız rejimlər mövcud olmuşdur, lakin totalitarizm nisbətən yeni bir hadisədir. Bu, onunla izah olunur ki, vətəndaşlar üzərində tam nəzarətin aparılması ancaq kütləvi informasiya vasitələrinin meydana gəlməsindən sonra mümkün oldu. Totalitar rejimin əsas xassələri bunlardır: sərt piramidal hakimiyyət strukturu, kütləvi terror, daxili və xarici düşmənlərin daima axtarışı, cəmiyyətdəki üfəqvari strukturların məhv edilməsi və nəhayət hakim dairələr tərəfindən insanların üzərinə zorla qoyulmuş rəsmi ideologiyanın hökmranlığı.

Demokratiya hərfi mənada yunan dilindən tərcümədə xalqın hakimiyyəti deməkdir. Demokratik siyasi rejimin mühüm şərtləri və eyni zaman onun nəticəsi kimi vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyəti ideyası antik dövrünə təsadüf edir. İlk dəfə bu ideya vətəndaşların şəxsi mənafehi ilə yaşayan adamlardan fərqlənməsi ilə maraqlanan Siseron tərəfindən səsləndirilmişdir. Sonralar bu problem T.Hobbs, C.Lokk, J.-J.Russo, Q.Hegel və K.Marks tərəfindən işlənmişdir. Müasir anlamda vətəndaş cəmiyyəti – dövlətdən asılı olmayan, lakin onunla qarşılıqlı əlaqəyə girən və öz vətəndaşları arasında inkişaf etmiş iqtisadi, mədəni, hüquqi və siyasi münasibətlər cəmiyyətidir. Bu, həmçinin dövlətlə bərabər inkişaf etmiş hüquqi münasibətləri quran və yüksək sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi statusa malik olan vətəndaşların cəmiyyətidir.

28.Sivilizasiya anlayışı və onun fərqli təfsirləri.

Sivilizasiya termini (latınca “civilis” – vətəndaş deməkdir) müxtəlif mənalarda işlədilir:

1) sivilizasiya bəşər inkişafının barbarlıqdan sonra yaranan və sinif, dövlət, urbanizasiya və yazının meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunan tarixi pillədir. Bu mənada sivilizasiya qan qohumluğuna əsaslanan, təbii yolla formalaşan cəmiyyətə qarşı qoyulur. Müasir ədəbiyyatda barbarlığın əksi kimi sivilizasiya öz ilkin mənasını

saxlayır; 2) sivilizasiya anlayışı bütövlükdə bəşər mədəniyyətini (dünya sivilizasiyası, sivilizasiyalı həyat tərzini və s.) ifadə edir; 3) sivilizasiya “maddi mədəniyyətin” – texnikanın köməyi ilə əldə edilən rahatlığın (yaşayış yeri, məişət texnikası, nəqliyyat və əlaqə, xidmət və s.) sinonimi kimi xarakterizə edilir; 4) sivilizasiya bəşər tarixinin vəhdəti kimi xarakterizə edilir. Bu anlayış ictimai dəyərlərin inkişafı ilə əlaqədar tarixin müəyyən dövrlərinin müqayisəsində istifadə olunur (“sivilizasiyalı cəmiyyət”, “sivilizasiyanın aşağı inkişaf səviyyəsi”, “sivilizasiyanın ümumi səviyyəsi”, “sivilizasiyanın aralıq dövrləri”).

XVIII əsrin ortalarında sivilizasiya insanın “təbii vəziyyət”inə qarşı qoyulur. Kant sivilizasiyanı mədəniyyətdən fərqli nəzərdən keçirir. Şpenqler bu müxtəlifliyi mütləqləşdirir, sivilizasiyanı mədəniyyətin inkişafının momenti kimi müəyyənləşdirir. Çoxsaylı faktik materiallara əsasən o, belə bir nəticəyə gəlir ki, bəşər tarixində çoxsaylı mədəniyyətlər mövcud olmuşdur ki, hər biri öz həyat dövrünü başa vurduqdan sonra ölüb gedir. Şpenqler onu sivilizasiya adlandırır. Şpenqlerin konsepsiyasında sivilizasiya mədəniyyətin yaranması dövrü, maddi-texniki elementlərin məcmusu kimi müəyyənləşir.

XIX əsrin məşhur etnoqraflarından olan Teylor mədəniyyətlə sivilizasiyanı eyniləşdirir, hesab edirdi ki, bu anlayışlar tarixin gedişində insanların əldə etdikləri bilik, inam, mənəvi-etik normalar, hüquqi qaydalar, vərdislər və praktiki nailiyyətlərin bütövlükdə məcmusudur.

Berdyaev Şpenqlerin konsepsiyasına qarşı çıxaraq göstərirdi ki, sivilizasiya mədəniyyətdən qədim və ilkindir. İbtidai insanlar tərəfindən ən elementar alətlərin hazırlanması elə sivilizasiyadır. Berdyaev sivilizasiya dedikdə hər cürə ictimailəşmiş prosesi nəzərdə tuturdu. Sivilizasiya və mədəniyyət arasındakı fərqi bununla əlaqələndirirdi ki, sivilizasiya ictimai, kollektiv prosesdir, mədəniyyət isə fərdi prosesdir: “bu insanın yüksək sivilizasiyası deyil, mədəniyyəti var deyə bilərik”. Sivilizasiya ictimai olanı ifadə edir, mədəniyyət isə daha çox şəxsiyyətlə bağlıdır. O dövrü sivilizasiya hesab etmək olar ki, orada çoxluq və texnika əhəmiyyət kəsb etsin. Sivilizasiya vasitə kimi yaranıb, lakin insanı idarə edən məqsədə çevrilib.

Göründüyü kimi bir qrup filosoflar cəmiyyət tarixində sivilizasiya və mədəniyyət dövrünü ayırırlar, digərləri isə hesab edirlər ki, mədəniyyət və sivilizasiya eyni vaxtda yaranıb və mövcud olur. Bir qrup müəlliflər sivilizasiya və mədəniyyət anlayışlarını eyniləşdirir, digərləri isə yox. Bir qrup müəlliflər sivilizasiyanın mədəniyyətdən əvvəl, digərləri isə sonra yarandığını hesab edirlər. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi mütəfəkkirlərin hamısı sivilizasiya ilə mədəniyyəti bu və ya digər dərəcədə əlaqələndirirdilər.

Sivilizasiya insanların həyatda mövcudluğunun xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirir. Hər bir sivilizasiya sosial təcrübənin kodlaşdırılması, qorunması və ötürülməsi sistemini işləyib hazırlayır.

29.«Lokal sivilizasiyalar» konsepsiyası

Tarixi prosesin kulturoloji paradigmasının qərarlaşmasında «lokal sivilizasiyalar» konsepsiyasının həlledici rolu olmuşdur. Bu konsepsiyanın əsası N.Danilevski tərəfindən qoyulsa da, onun filosoflar, mədəniyyətşünaslar və sosioloqlar arasında özünə ciddi tərəfdarlar tapması alman filosofu O.Şpenqlerin (1880-1936) 1918-ci ildə çapdan çıxmış «Avropanın qürubu» əsərindən sonra baş tutdu. Şpenqler də Danilevski kimi, vahid ümumdünya tarixinin mövcudluğunu qətiyyətlə rədd edir. Vahid tarixi proses mövcud deyil. Buna görə də tarix fəlsəfəsinin predmetini sırf özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan konkret tarixi mədəniyyətlər təşkil edir. Şpenqlerin fikrincə indiyədək səkkiz belə mədəniyyət mövcud olmuşdur ki, onların da bir neçəsi artıq yoxdur.

Şpenqler seçib ayırdığı bu mədəniyyətləri, «həyat» fəlsəfəsinin digər nümayəndələri kimi, yeganə əsl reallıq hesab etdiyi həyatın müxtəlif təzahürləri hesab edirdi. Buna görə də onları canlı orqanizmlər kimi nəzərdən keçirərək hökm edirdi ki, mədəniyyət də bioloji orqanizm kimi doğulur, uşaqlıq, yetkinlik, qocalıq dövrlərini yaşayaraq, sonda ömrünü başa vurur. Mədəniyyətin əvvəlcə yer kürəsinin konkret landşaftında ruhu təzahür edir. O, mədəniyyətin bütün sonrakı taleyinin, sanki, kodlaşdırılmış ifadəsi olub onun yaradıcı enerjisinin cəmləşdiyi mərkəz rolunu oynayır. Ruh mədəniyyətin əsas ideyasını irəli sürür və onun reallaşması üçün zəruri olan vəzifələri ortaya qoyur.

Lokal sivilizasiyalar konsepsiyasının digər bir yetkin variantını ingilis tarixçisi A.Toynbi işləyib hazırlamışdır. Toynbi də bütün bəşəriyyəti əhatə edən vahid bir tarixi prosesin mövcudluğunu inkar edir. Onun fikrincə tarixi tədqiqatın predmetini milli dövlətin ərazisindən qat-qat böyük əraziləri əhatə edən konkret cəmiyyətlər təşkil etməlidir. Toynbi onları lokal sivilizasiyalar adlandırır. O, əvvəlcə indiyədək mövcud olmuş 21, sonra isə 26 belə sivilizasiyanın adını çəkir. Sivilizasiyalar primitiv mədəniyyətlərdən onlarda baş verən dərin keyfiyyət çevrilişi nəticəsində yaranır. Lakin heç də bütün primitiv mədəniyyətlər sivilizasiya yaratmırlar. Sivilizasiyanın yaranması üçün iki əsas şərt vacibdir: 1) baxılan cəmiyyətdə yaradıcı azlığın mövcud olması; 2) həddən artıq mülayim olmayan və həddən artıq sərt olmayan ətraf təbii və insani mühitin mövcudluğu. Ətraf mühit həddən artıq mülayim olduqda sivilizasiyaya keçid üçün heç bir stimül yaranmır. Mühitin sərtliyinin həddən artıq yüksək olması da sivilizasiyanın yaranması üçün əlverişli deyil. Bu halda ya primitiv mədəniyyət ətraf mühitin (təbii və ya insani) sərtliyinə tab gətirməyərək məhv olur, ya da onun bütün enerjisi mühitin sərtliyini aradan qaldırmağa sərf olunur. İkinci halda mühitin ifrat sərtliyinə qarşı primitiv mədəniyyətin verdiyi ilkin güclü cavab reaksiyası sivilizasiyaya keçidi təmin etsə də, onun sonrakı inkişaf üçün kifayət etmir. Yaranmış sivilizasiyanın bütün enerjisi ətraf mühitə uyğunlaşmağa sərf olunduğuna görə, o sonrakı inkişafdan qalır. Yalnız ətraf mühitin sərtliyinin optimal həddi ilə cavab reaksiyası stimullaşdırır ki, o özündə sonrakı inkişafı təmin edən inersiya qüvvəsi daşıyır. Lakin gec-tez bütün sivilizasiyalar tənəzzül (süqut) mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələ üç fazadan ibarətdir: sivilizasiyanın çat verməsi, onun dağılması və məhvi.

30.Sosial idrakın obyektı və onun spesifik səciyyəsi.

Cavab: "Sosial idrak" özlüyündə ikimənalı anlayışdır. Bəzi əsərlərdə "sosial idrak" dedikdə cəmiyyət tərəfindən bizi əhatə edən bütün aləmin, o cümlədən təbiətin dərk, digərlərində isə yalnız cəmiyyətin dərk nəzərdə tutulur. Biz "sosial idrak" anlayışını bu ikinci mənada işlədəcəyik. İnsan idrakı ümumi qanunauyğunluqlara tabedir. İdrakın obyektinin xüsusiyyətləri onun spesifikasını şərtləndirir. Sosial idrakın da özünəməxsus xarakteristikası onun spesifikasını təşkil edir. Əslində hər cür idrak mahiyyət e'tibarilə sosial, ictimai xarakter daşıyır. Biz isə sırf sosial idrakdan, bu anlayışın dar mə'nasından danışacaq, onun cəmiyyətə dair biliklər sistemindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Sosial idrakın spesifikası öz ifadəsini hər şeydən əvvəl onda tapır ki, burada obyekt rolunda idrak subyektlərinin özlərinin fəaliyyəti çıxış edir. Daha dəqiq desək, insanlar həm idrakın subyektı, həm də real fəaliyyət göstərən şəxslərdir. Bununla yanaşı, idrakın subyektı ilə obyektı arasındakı qarşılıqlı əlaqə də onun obyektinə çevrilir. Başqa sözlə, təbiət, texniki və digər elmlərdən fərqli olaraq, sosial idrakın obyektində onun subyektı də iştirak edir, subyekt özü-özünü dərk etməyə çalışır.

Əgər biz, ümumiyyətlə idrakdan danışarkən, onu "gerçəkliyin insan beynindəki inikası» kimi qiymətləndiririksə, sosial idrakdan danışanda hər şey bir qədər fərqlidir. Düzdür, hər bir idrak növü kimi, sosial idrak da mahiyyət e'tibarilə in'ikas prosesidir. Lakin bu anlayışdakı "sosial» termini onun məzmununu bir qədər daraldır və diqqəti yalnız gerçəkliyin kiçik bir hissəsi olan insan cəmiyyətinə doğru yönəldir.

Əslində isə insan öz yaratdığına əlində aciz qalaraq, ondan baş açmağa, özü-özünü dərk etməyə can atır. Bir tərəfdən, insan və cəmiyyət təbiətin bir parçası kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə, bu – həm cəmiyyətin, həm də insanın yaradıcılığının məhsulu, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir.

31.Sosial idrakın təbii-elmi idrakın obyektivizmindən prinsiplial fərqi.

Cavab: Cəmiyyət daxilində onun elə müxtəlif struktur və elementləri vardır ki, onlar yalnız öz tələbatlarının, maraqlarının və məqsədlərinin həyata keçirilməsinə can atırlar. Bu isə, ictimai həyatın mürəkkəbliyindən xəbər verir. Cəmiyyətin çoxtərəfliliyi və müxtəlif keyfiyyətliliyi sosial idrakın mürəkkəbliyini və çətinliyini, onun digər idrak növlərinə münasibətdə spesifikasiyasını şərtləndirir. Sosial idrakın obyektinə bağlı çətinliklərə onun subyektinə bağlı səbəbləri də əlavə olunur. Əgər obyektə bağlı səbəblər obyektivdirsə, onun subyektinə bağlı səbəblərdə müəyyən qədər subyektivlik vardır. Axı sosial idrakın subyektinə insandır. Baxmayaraq ki, insan cəmiyyətin bir parçasıdır və burada gedən bütün ictimai münasibətlərdə iştirak edir, yenə də nəticə e'tibarilə o bir insandır – özünün fərdi təcrübəsi və intellekti, maraqları və dəyərləri, tələbatları və ehtiyacları olan insan. Buna görə də sosial idrakdan danışarkən, onun spesifikasiyasını verərkən, şəxsiyyət faktorunu da nəzərə almaq lazımdır. Çünki cəmiyyəti təşkil edən fərdlər eyni zamanda bir şəxsiyyət kimi formalaşır və inkişaf edirlər. Sosial idrakın subyektinə olan insan cəmiyyəti dərk edərkən, tək fərd kimi deyil, həm də şəxsiyyət kimi çıxış edir. Məhz şəxsiyyətlər sayəsində cəmiyyət inkişaf edir, yeni dəyərlər yaradır. Tarix cəmiyyətin inkişafına təkan verən, onu dəyişdirən şəxsiyyətləri

az yetişdirməmişdir. Məhz cəmiyyət insana şəxsiyyət olma imkanı verir, onu "sosial varlığa" çevirir. Amerikan filosofu T.Parsons şəxsiyyətin cəmiyyətdəki roluna dair yazır: "Sosial sistem fiziki orqanizmdən ibarət olan konkret fərdə əsaslanır. Bu fərd öz rolları vasitəsilə sosial qarşılıqlı tə'sirlərdə şəxsiyyət olmaq e'tibarilə iştirak edir". Nəhayət, sosial idrakın spesifikasından danışarkən, onun sosial-tarixi asılılığını da qeyd etmək lazımdır.

32.Dövlət siyasi həyatın mərkəzi ünsürü kimi.

Cavab: Cəmiyyətin siyasi sistemi müxtəlif siyasi institutların məcmusunu bildirir. Dövlət, siyasi partiyalar və mütəşəkkil şəkildə fəaliyyət göstərən digər ictimai və siyasi qurumlar onun təşkil edən tərkib hissələridir. Cəmiyyətin siyasi sistemi faktiki şəkildə fəaliyyət göstərən birlikdir. Bu birlik daxilində nəinki rəsmi şəkildə qəbul olunmuş təşkilatlar və həmçinin rəsmi qeydiyyatdan keçməmiş təşkilat və qurumlar da fəaliyyət göstərir. Dövlət – insanların, ictimai qrupların, sinif və assosiasiyaların birgə fəaliyyətini və münasibətlərini təşkilatlandıran, istiqamətləndirən və nəzarət edən cəmiyyətin siyasi sisteminin əsas qurumudur. Dövlət – cəmiyyət daxilində hakimiyyətin mərkəzi qurumu və bu hakimiyyət vasitəsilə siyasətin cəmləşdirilmiş gerçəkləşdirilməsidir.

Dövlətin əsas cəhətləri (dövlətin digər sosial qurumlardan fərqləndirici xüsusiyyətləri) bunlardır:

-iqtidar qüvvələrin sosial-sinfi mənşəyi bəlli olması, hansı ki, sosial qrup, siyasi partiya, ictimai hərəkət və s. təmsil olunur;

-mərkəzi və əyalət orqanları ilə təmsil olunan hakimiyyətin xüsusi apparata malik olması;

-iqtisadiyyatdan kənar olan məcbur etməyə inhisarın saxlanılması;

-dövlətin öz ərazisinə malik olması;

-vətəndaşlar üçün məcburi olan qurumların çıxarılması və daxili və xarici siyasətin aparılması üçün suveren hüquqlara malik olması;

-vergi tutmaq, pul çap etmək, büdcə siyasətini yeritmək və s. gerçəkləşməsi üçün xüsusi hüquqa malik olmaq.

Müasir dövlət bir sıra müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar:

-mövcud olan dövlət quruluşunun müdafiəsi;

-cəmiyyətdə qanunçuluq və sabitliyin qorunması;

-sosial cəhətdən təhlükəli münaqişələrin qarşısı alınması və ləğv olunması;

-iqtisadiyyatın tənzim etməsi;

-ictimai həyatın bütün sahələrində daxili siyasətin həyata keçirilməsi;

-dövlətin mənafeələrinin beynəlxalq miqyasda qorunulması;

-ölkənin müdafiə edilməsi və s.

33.Tarixi prosesə formasion və sivilizasion yanaşmanın alternativliyi

Müasir dövrdə bir sıra mütəxəssislər tarixi prosesə mövcud yanaşmaları əsas etibarilə iki istiqamətə ayırırlar: formasion və sivilizasion. Bu iki istiqamət tarixi prosesin dərk edilməsi baxımından alternativ yanaşmalar kimi qəbul edilir. Onların alternativliyi aşağıdakı müqayisəli təhlildə özünü göstərir:

1. Formasion yanaşmada tarixi prosesin mənası və məqsədi axtarılır, bəşəriyyət inkişaf edən vahid sosiomədəni sistem kimi nəzərdən keçirilir. Sivilizasion yanaşmada isə vahid ümumbəşəri tarix deyilən bir anlayış qəbul edilmir, inkişafın məqsədindən söhbət aparılmır.

2. Formasion yanaşmada tarixi prosesin hərəkətverici qüvvəsi axtarılır, onun obyektiv qanunauyğunluqları üzə çıxarılır, ictimai inkişafın mənbəyini təşkil edən dialektik ziddiyyətlər araşdırılır. Sivilizasion yanaşmada isə əksinə, heç bir inkişaf qanunauyğunluğu və ziddiyyətlər axtarılmır, əsas diqqət isə cəmiyyətdəki mədəni dəyərlərin üzə çıxarılmasına yönəlir

3. Formasion yanaşmada iqtisadi amil tarixi prosesin öyrənilməsində başlıca determinant kimi çıxış edir. Cəmiyyət daxilindəki bütün ictimai münasibətlər istehsal üsülünə olan

mülkiyyət münasibətindən asılı olaraq nəzərdən keçirilir. Sivilizasion yanaşmada isə aparıcı amil kimi kulturoloji faktor çıxış edir. Bu yanaşmada əsas tədqiqat obyektini kimi mədəniyyət çıxış edir.

4. Formasion yanaşmada tarixi proses insanların şüurundan asılı olmayaraq, yeni subyektiv deyil, obyektiv amillər əsasında dərk edilir. Sivilizasion yanaşmada isə əksinə, subyektiv amil əsas götürülür və tarixi proses insanların şüurundan, iradəsindən, maraqlarından asılı olaraq baş verən ictimai hadisə kimi öyrənilir.

5. Formasion yanaşmada tarixi inkişaf aşağıdan yuxarıya doğru istiqamətlənmişdir və tərəqqi xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Sivilizasion yanaşmada isə yalnız ayrı-ayrı mədəniyyətlərin və ya sivilizasiyaların tarixindən söhbət aparılır və buna görə də inkişafın istiqaməti dövrü xarakter daşıyır.

Tarixi prosesə formasion yanaşmanın müəllifi marksizm təliminin banisi K.Marksdır. Sivilizasion yanaşmasının ən görkəmli nümayəndəsi isə A.Toynbidir.

34.Müasir dövrün qlobal problemləri və onların təsnifatı.

Qloballaşmanın müasir mərhələsi üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- 1) ETT-nin təsiri altında təbii mühitin dağılması;
- 2) lokal müharibələrə, münafişələrə, terrorizm və cinayətçılığın digər formalarına gətirib çıxaran yeni dünya qaydalarının bərqərar olması;
- 3) ekoloji, demoqrafik kataklizmlərin, iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni xarakterli humanitar qəzaların qarşısının alınması üçün etibarlı tənzimləmə vasitələrinin olmaması
- Qloballaşma şəraitində dünya inkişafının ən kəskin problemləri ümumbəşəri xarakter alır. Bu problemlərin həlli dövlətlər və xalqların qlobal əməkdaşlığını tələb edir.
- O dövlətlər ki, öz milli təhlükəsizlik çərçivəsini və vəzifələrini aydın dərk edir, onların qorunması və təmin edilməsi qayğısına qalır, həmin ölkələrə qloballaşma yalnız tərəqqi və firavanlıq gətirir.
- O dövlətlər ki, qloballaşmadan yalnız öz gündəlik problemlərini həll etmək və müvəqqəti effekt qazanmaq məqsədilə istifadə edir, onlar, müvafiq olaraq, qloballaşmanın qurbanına çevrilirlər.

Qlobal problemlərin miqdarı çox genişdir. Onların ən əsasları aşağıdakılardır:

- 1.Sülh və tərksilah problemləri, yəni dünya müharibəsinin qarşısının alınması.
- 2.Ekoloji problemlər, meşəsizlik, səhralaşma, daşqınlar, yanğınlar, və müasir sənayemizin “irsini”: atmosferin və hidrosferin çirklənməsi, ozon “deşikləri”, dünya istiləşməsi və s.
- 3.Demoqrafiya problemləri (əhəlinin say tərkibi) və onunla bağlı olan ərzaq problemi.

- 4. Energetika problemləri. Getdikcə bəşəriyyətin istifadə etdiyi enerjinin miqdarı çoxalır. Nəticədə də atmosfərə buraxılan istilik dünya istiləşməsinin səbəblərindən birinə çevrilib.
- 5. Xammal problemləri.
- 6. Dünya okeanından (su hövzələrindən) istifadə problemləri.
- 7. Kosmosu sülh yolu ilə mənimsəmə problemləri.
- **XXI əsrdə qloballaşma iki ssenari üzrə cərəyan edə bilər:**
- 1) pessimist – varlı və yoxsul dövlətlər arasında uçurumun dərinləşməsinə, birqütblü dünya nizamının reallaşmasına yönəlmiş indiki (neoliberal) modelin davamı;
- 2) optimist – mövcud qloballaşma modelinin tədricən dəyişməsi, humanistləşməsi, qlobal vətəndaş cəmiyyətinin maraqları və nəzarəti altında həyata keçirilməsi. Bu isə mövcud ekoloji, demoqrafik, texnoloji, iqtisadi, geosiyasi və sosiomədəni-qlobal problemlərini yalnız sivilizasiyaların dialoqu, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında həll etməklə mümkündür.

35. Mənəvi həyatın əsas formaları: din, əxlaq, incəsənət, elm, fəlsəfə

Elm mənəvi istehsalın əsas növüdür, hansı ki həm biliklər sistemidir, həm də sabit sosial institut kimi özünü bildirir. Hər şeydən əvvəl elm – gerçəkliyin sistemləşmiş idrak olunmasıdır, hansı ki, onun əsas və qanunauyğun cəhətlərini qanun, anlayış, kateqoriya və s. mücərrəd – məntiqi formada meydana gətirir. Mənəvi istehsalın digər növləri kimi, elm gerçəklik üçün sanki paralel olan və obyektiv dünyanın əsas cəhət və xüsusiyyətlərini əks etdirən ideal Aləmi yaradır. Beləliklə, elm o faktın aşkarlanmasından başlayır ki, insanı əhatə edən aləm mahiyyət etibarilə heç də onun duyğularında, qavrayış və təsəvvürlərində qarşısına çıxan şəkildə olan dünya deyil. Və bu gözəgörünməyən mahiyyətə varmaq üçün hər kəsin həyata keçirdiyi adi zehni əməliyyatlardan xeyli dərəcədə fərqli olan mükəmməl əqli səylərin göstərilməsi vacibdir. Cəmiyyətin mənəvi həyatının mühüm növlərindən biri incəsənətdir. Elmdə olduğu kimi bu – peşəkar olan rəssamların, şairlərin, musiqiçilərin yəni dünyanın estetik mənimsənilməsi sahəsindəki mütəxəssislərin yaradıcılığını bildirir. Gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsinin bu üsulu fəlsəfədə «estetika» kateqoriyası ilə izah olunan sosial reallığın özünəməxsus fenomeninə əsaslanır.

Mənəvi həyatın digər növlərindən fərqli olaraq incəsənət insan əqlinə yox, məhz onun hissələrinə müraciət edir. Gerçəkliyin mahiyyəti və bəzi hallarda gözə görünməz

cəhətlərini təkrarlamağa baxmayaraq incəsənət bunu hissi – əyani şəkildə etməyə çalışır. Məhz bu fakt onun insana təsir etmək gücünü artırır. Bununla əlaqədar dünyanın mənimsənilməsi üsulu olan incəsənətin əsas xüsusiyyətlərini fərqləndirək. Bunlar:

-estetik gerçəkliyin yaradılmasının başlıca vasitələri olan bədii obrazlar, simvollar;
-ümumiləşdirmənin «çevrilmiş» üsulu – incəsənətdə ümumi olan mücərrəd yox, məhz son dərəcədə konkret səciyyə daşıyır (ədəbiyyatda istənilən qəhrəman – böyük şəxsiyyətdir, lakin eyni zamanda ümumi xarakteri, tipi bildirir);

-uydurma və fantaziyanın qəbul edilməsi və eyni zamanda bu uydurma məhsullarından «əsl həqiqətin» tələb olunması **Din** – mənəvi həyatın formalarından biridir. Və o mürəkkəb bir quruluşu bildirir. Formalaşması sinfi cəmiyyətin meydana gəlməsi dövrünün bitməsinə təsadüf edən Dinin strukturunda üç element fərqlənir. Bunlar: dini şüur, dini pərəstiş (sitayış), dini təşkilatlar; . **Dini şüur** dini psixologiya və dini ideologiya kimi iki müstəqil səviyyədə ibarətdir. Dini psixologiya - dini şüurun daşıyıcıları, din ilə bağlı olan bütün mühitin təsiri altında formalaşan və dindarlara xas olan dini təsəvvür, hiss, meyllər və adət-ənənələrin məcmusudur. . **Dini şüur** dini psixologiya və dini ideologiya kimi iki müstəqil səviyyədə ibarətdir. Dini psixologiya - dini şüurun daşıyıcıları, din ilə bağlı olan bütün mühitin təsiri altında formalaşan və dindarlara xas olan dini təsəvvür, hiss, meyllər və adət-ənənələrin məcmusudur. Dini ideologiya – peşəkar ilahiyyətşünas və din xadimləri timsalında dini təşkilatların işlədiyi və təbliğ etdiyi dini ideyalar sistemidir. **Dini pərəstis** – xəyalən fəvqəltəbii yaxud real şəkildə mövcud olan obyektlərə dindarların təsir etmə istəklərinə köməklik göstərən simvolik hərəkətlər məcmusudur. dualar aiddir. Dini pərəstişin rolu çox böyükdür. Onun köməkliliyi ilə dini təşkilatlar sadə, hissi – konkret formada dindarların şüuruna dini ideyaları çatdırır. Din mövcud olması və inkişafında dini təşkilatlarda böyük rol oynayır. **Əxlaq** - ictimai və şəxsi mənafelərin əldə olunması məqsədilə insanların ünsiyyət və hərəkətlərini tənzim edən norma, qayda və dəyərləndirmə sistemidir. Mənəvi şüurda müəyyən tarixi mərhələdə ən optimal sayılan insan davranışının stereotipi, şablonu ifadə olunur.

Əxlaq norma və qaydaları əksər hallarda kortəbii şəkildə olsa belə tarixən təbii yolla formalaşır. Uzunmüddətli gündəlik kütləvi həyat təcrübəsindən əmələ gələrək onlar faydalanan.... cəmiyyət tərəfindən şəxsiz-şübhəsiz dərk olunması təqdirdə müəyyən nümunə səviyyəsinə qalxırlar. Beləliklə, prinsip etibarilə əxlaq insanların kollektiv iradəsinin təzahürü hesab edilə bilər, hansı ki, qaydalar, tələblər, qiymətləndirmələr sistemi vasitəsilə ayrı-ayrı şəxslərə məxsus maraqların digər insanların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqları ilə uzlaşdırmağa çalışır.

36.Klassik fəlsəfənin başlıca xüsusiyyətləri

XIX əsrin 60-cı illərinə doğru Qərb fəlsəfəsində öz başlanğıcını İntibah dövründə baş verən mənəvi-intellektual çevrilişdən götürən bir mərhələ artıq başa çatmaq üzrə idi. Yeni dövr dünyagörüşünün təməl prinsipləri öz yaradıcı potensialını, demək olar ki, bütünlüklə reallaşdıraraq, çoxşaxəli fəlsəfi ideyaların mükəmməl sistemini doğurmuşdu. Bu dövrün fəlsəfi ideyalarının yetkinliyini və bitkinliyini nəzərdə tutaraq, çox vaxt bu dövrü Qərb fəlsəfəsində klassik mərhələ kimi səciyyələndirirlər. Bəs klassik fəlsəfənin çıxış nöqtəsini təşkil edən prinsiplər üçün integrativ əlamət nədir? Bu suala əgər bir sözlə cavab verməyə çalışsaq, onda deyə bilərik ki, bu əlamət eyni zamanda klassik fəlsəfənin başlıca səciyyəsi olan rəasionalizmdir.

Yeni dövr elminin sürətli inkişafı nəticəsində təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələri idarə edən obyektiv qanunların kəşf edilərək dərk edilməsi bütün dünyada ciddi bir nizamın hökm sürməsi haqqında təsəvvürlərin geniş yayılmasına təkan verdi. Bu təsəvvürlərin çıxış nöqtəsini varlığın ağıla uyğun, rəasional planının mövcudluğu haqqında ideya təşkil edirdi. Güman edirdilər ki, varlığın təməlində duran bu rəasional plan təbiətdə və insanlar aləmində baş verən saysız-hesabsız hadisələr vasitəsi ilə reallaşsın, həyata keçir. Beləliklə ağıl, zəka tək cə insana xas olan idraki qabiliyyət kimi deyil, ayrı-ayrı fərdlərdən asılı olmadan müstəqil şəkildə mövcud olan və dünyada baş verən və varsa, hamısına istiqamət verən məqsədə uyğunluq və qanunauyğunluq prinsipi kimi başa düşülürdü. Təsədüfi deyildir ki, alman klassik fəlsəfəsinin Şelling və Hegel

kimi nümayəndələri zəkanı bütün varlığın yaradıcı başlanğıcı hesab edərək, ona ontoloji məzmun verirdilər. Zəkanın bu cür geniş bir ontoloji kateqoriya kimi şərh olunma səbəblərindən biri di konkret fərdlərdən asılı olmayaraq mövcud olan ictimai ideyaların, mənəvi dəyərlərin və əxlaqi-hüquqi normaların insan həyatı və cəmiyyət üzərində böyük təsir gücünə malik olmasıdır.

Klassik fəlsəfədə varlığın mahiyyətini ifadə edən anlayışlar dünyanın ağıla uyğun, rasionel struktura malik olması haqqında təsəvvürlərdən irəli gəlirdi. Dünyada rasionel bir nizam hökm sürdüyünə görə varlıq mahiyyətə mükəmməl və bitkindir. İnsanı əhatə edən aləmdə müşahidə olunan dəyişkənlik və dinamizm varlığın mahiyyət xarakteristikaları olmayıb son məqsədin – dünyanın təməlində duran rasionel planın reallaşmasına xidmət edən vasitələrdir. Beləliklə, mükəmməllik, bitkinlik və harmoniya klassik fəlsəfədə varlığın əsas xüsusiyyətini ifadə edən anlayışlar kimi çıxış edirlər.

37.Pozitivizm və onun təkamülü

1925-ci ildə Avstriyada M.Şlikin, R.Karnapın, Q.Feygelin, K.Gyodelin, O.Neyratın, F.Vaysmanın və b. iştirakı ilə Vyana dərnəyi yaradıldı. Bu dərnək İngiltərədə A.Ayerin simasında özünə fəal tərəfdaş və təbliğatçı əldə etdi. Vyana dərnəyinin ideyalarını digər ingilis filosofu Q.Rayl da bölüşdürürdü. Polşada A.Tarski və K.Aydukeviç başda olmaqla fəlsəfə tarixinə neopozitivizm adı altında daxil olmuş Lvov-Varşava məntiqçilər dərnəyi meydana gəlmişdir. O, müasir qərb fəlsəfəsinin əsas cərəyanlarından birinə çevrilmişdir. O, XX əsrin başlanğıcında baş vermiş elmi inqilabın gedişində irəli sürülən aşağıdakı aktual fəlsəfi-metodoloji problemlərin təhlili və həllinin iddiasında idi: elmi təfəkkürün simvolik-işarə vasitələrinin rolu, elmin empirik bazası ilə nəzəri aparatının bir-birinə nisbəti, biliyin riyaziləşdirilməsi və formallaşdırılmasının mahiyyəti və funksiyaları və s.

Fəlsəfə ilə elmi qarşı-qarşıya qoyan neopozitivizmin nümayəndələri hesab edirdilər ki, yeganə mümkün olan bilik xüsusi elmi bilikdir. Onların fikirlərinə görə, ənənəvi fəlsəfi məsələlər psevdolanlayışlar kəsb edən terminlərlə ifadə olunur.

Psevdoanlayışların təyini isə yoxlamaq mümkün deyil (məsələn, “substansiya” anlayışı). Ona görə də ənənəvi fəlsəfi məsələlər neopozitivistlər tərəfindən mənasız metafizika elan olunurdu.

Lakin artıq 1950-ci illərdə məlum olur ki, fəlsəfi və elmi bilikdən metafizikanın eliminasiya etmək məqsədini güdən inqilab ümidləri doğrultmadı. Məlum olmuşdur ki, klassik metafizika problemləri təkcə insan fəaliyyətinin, insanın mahiyyətinin dərkində yox, həmçinin epistemoloji problemlərin də təhlilində vacib rol oynayır. Bundan başqa, elm dilini tam həcmdə formallaşdırmağın da mümkünsüzlüyü üzə çıxmışdı. Məntiqi pozitivistlər verifikasiya prinsipini modifikasiya etməyə cəhd göstərsələr də, məlum olmuşdur ki, elmi nəzəriyyələrin strukturunda verifikasiya prinsipinin köməyi ilə yoxlanılması mümkün olmayan metafizik fikirlər var.

Neopozitivistlərin məntiqi və riyazi cümlələrin analitik həqiqət olmaları haqqında fikirləri Kuayn tərəfindən əsaslı tənqiddə məruz qalmışdır. Bununla belə elm tarixşünasları Kollinqvud, Koyre və başqaları məşhur təbiətşünasların orijinal mətnlərini təhlil etməklə neopozitivistlərin təklif etdikəri modelin qeyri-adekvat olduğunu sübut etmişdilər. Bu mətnlər metafizik konstruksiyaların fundamental elmi nəzəriyyələrin yaradılmasında mühüm rol oynadığını sübut etmişdi.

38. XX əsr fəlsəfəsində insan problemi. Ekzistensializm

Ekzistensializm və ya mövcudluq fəlsəfəsi XX əsrdə bir çox Avropa ölkələrində, habelə ABŞ-da geniş yayılan fəlsəfi cərəyanlardan biridir. Onu baniləri Qərbdə alman filosofları K.Yaspers və M.Haydegger, fransız filosofları Jan Pol Sartr, Qabriyel Marsel, habelə M.Merlo-Ponti və A.Kamyu hesab olunurlar. Ekzistensializm akademik doktrina deyil. Onun əsas mövzuları olan insanın mövcudluğu, şəxsiyyətin taleyi, inam və inamsızlıq, həyatın mənası problemləri hər bir rəssama, yazıçıya, şairə tanışdır. Buna görə də bu cərəyan bir tərəfdən yaradıcı ziyalılar arasında populyarlıq qazanmış, digər tərəfdən də ekzistensialistlərin özlərini incəsənətin dilinə müraciət etməyə təhriuk etmişdir (J.P.Sartr, Q.Marsel).

Fəlsəfədə XIX əsrin sonunda- XX əsrin əvvəllərində yayılmış metodologizmdən və qnoseologizmdən fərqli olaraq ekzistensialistlər ontolojiyanı (varlıq haqqında təlimi) dirçəltməyə cəhd göstərirlər. Həyat fəlsəfəsinə onu yaxınlaşdırən o cəhətdir ki, ekzistensialistlər varlığı bilavasitə verilmiş kimi dərk etməyə və ənənəvi rəasional fəlsəfəinin və elmin intellektualizmini aradan qaldırmağa can atırdılar. Ekzistensialistlərə görə, varlıq nə hisslərimizlə bizə verilən empirik reallıq, nə də elmi təfəkkürün təklif etdiyi rəasional konstruksiya , nə də ki, klassik rəasionalizmin dərk etdiyi “mahiyətlər” deyil. Bütün bu hallarda obyektlə subyekt qarşı qarşıya qoyulur. Varlığı yalnız subyektlə obyektin əzəldən ayrılmaz olduğunu intuitiv olaraq qəbul etməklə dərk etmək mümkündür. Lakin həqiqi varlıq qismində ekzistensializm psixologizmi aradan qaldırmağa və sadəcə təəssürat, yəni nə isə subyektiv olan bir şey kimi adlandırma bilməyəcəyimiz bilavasitə təəssüratın nüvəsini tapmağa cəhd edir. Ekzistensiya heçə üz tutan və özünün müvəqqətiliyini dərk edən varlıqdır. Buna görə də Haydeqqer tərəfindən ekzistensiyanın strukturunun təsvir edilməsi insanın bir-neçə mövcudluq moduslarının (xassələrinin) təsvir edilməsidir. Ekzistensiyanın qayğı, qorxu, qətilik, vicdan və s. kimi modusları ölümlə şərtlənir. Onlar heçlə müxtəlif əlaqə üsullarını, ona yaxınlaşmanı, ondan qaçmanı ifadə edir. Yaspers qeyd edir ki, məhz sərhəd situasiyalarında (yəni ölüm qarşısında dərin sarsıntı hisslərinin keçirildiyi anlarda) insanın öz dərin köklərinə, ekzistensiyasına gözləri açılır.

39. Varlıq anlayışı. Varlığın formaları.

Varlıq kateqoriyası universal əlaqəni – predmetlərin, hadisələrin, ideyaların və s. mövcudluğunu ifadə edir. Sözüən ən geniş mənəsində varlıq ümumiyyətlə mövcud olan haqqında ən ümumi kateqoriyadır. Maddi predmetlər, proseslər, xassələr, əlaqə və münasibətlər, miflər, nağıl və əfsanələr, ictimai – siyasi, elmi və s. ideyalar – bütün bunlar hamısı varlığın müxtəlif növləridir. Göründüyü kimi, varlıq kateqoriyası özündə həm maddi, həm də mənəvi, ideal olanı əhatə edir.

Varlıq ən xırda elementar hissəciklərdən tutmuş, canlılar aləmi də daxil olmaqla, nəhəng ulduz sistemlərinə qədər özünün bütün təzahürlərində sistemlər şəklində

mövcuddür. Bu sistemlər öz mürəkkəbliik səviyyəsi, onlarda elementlərarası qarşılıqlı təsirlərin xüsusiyyətlərini və sistemin özünün fəaliyyətini əks etdirən qanunauyğunluqlara görə fərqlənirlər. Bu sistemləri müəyyən ümumi əlamətlər əsasında təsnifata ayırısaq, onda varlığın ən geniş mənada aşağıdakı əsas formalarını seçib ayırmaq olar: təbiətin varlığı, insanın varlığı, mənəvi varlıq və sosial varlıq. Təbiətin varlığı özü də iki yerə bölünür: 1) insandan, onun şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq tam müstəqil şəkildə mövcud olan təbiətin varlığı – buna çox vaxt «birinci» təbiət deyirlər; 2) insanın ağılının, ideyalarının, fiziki və əqli əməyinin «birinci» təbiətdən götürərək yaratdıqları «ikinci» təbiətin varlığı. «İkinci» təbiətdə insanın fiziki əməyi və intellektual – mənəvi qabiliyyətləri öz maddiləşmiş ifadəsini tapır. O, özündə, bir tərəfdən «birinci» təbiəti, digər tərəfdən də insanın mənəvi-intellektual aləminin maddiləşmiş təzahürlərini birləşdirir. İnsan varlığının özünəməxsusluğu ondadır ki, o özündə təbii, mənəvi və sosial amilləri vəhdət halında birləşdirir. Mənəvi varlıq insanın şüuru və onun mənəvi yaradıcılığı ilə bağlı olan nə varsa, hamısını əhatə edir. O da iki formada təzahür edir:

1) bilavasitə fərdi insan şüurundan ayrılmaz olan subyektiv mənəvi və 2) fərdi şüurla öz birbaşa bağlılığını itirərək, ondan asılı olmayaraq mövcud olan ideyaların, nəzəriyyələrin, əxlaqi, hüquqi və s. norma və dəyərlərin məcmusu olan obyektivləşmiş mənəvi. Sosial varlıq insanların ictimai həyatını və sosial-tarixi gərəkliliyi əhatə edir.

40. Hərəkət varlığın atributu kimi. Varlığın inkişaf konsepsiyaları.

Fəlsəfədə hərəkət dedikdə, ümumiyyətlə hər cür dəyişkənlik başa düşülür. Materializmə görə dünya yalnız materiyadan, onun hallarından və xassələrindən ibarət olduğundan və qeyd etdiyimiz kimi, dəyişkənlik prosesindən kənarında heç bir şey mövcud olmadığından hərəkət materiyanın atributu, onun «mövcudluq üsulu» kimi anlaşılır.

Hərəkət əbədi və məhvolunmazdır, materiyanın ayrılmaz hissəsidir və mütləqdir, sükunət isə nisbidir, keçicidir. Hegel hərəkətin beş formasını ayırır: mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji və sosial. Hərəkətin müxtəlif formaları arasında genetik əlaqə

mövcuddür, yəni hər bir yuxarı hərəkət forması birbən-birə deyil, yalnız aşağı formaların bazasında yaranır və onları özündə əhatə edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, yuxarı hərəkət forması aşağı hərəkət formalarının mexaniki məcmusundan ibarətdir. Məsələn, bioloji hərəkət forması fiziki – kimyəvi proseslər əsasında yaranır və bu hər iki hərəkət formasını özündə birləşdirir.

Hərəkətin iki əsas tipini ayırd etmək olar. Birincidə predmet və ya hadisədə baş verən dəyişikliklə onun nisbi sabitliyini pozmur, obyekt öz keyfiyyət müəyyənliliyini saxlayır. Hər bir predmetin mövcudluğu, əslində onun öz əsas keyfiyyətini qoruyub saxlaması deməkdir. Lakin predmetin mövcudluğu əbədi olmadığına görə, o gec-tez yox olub gedir, yəni öz əsas keyfiyyətini itirərək, yeni keyfiyyət kəsb edir. Predmetin bir keyfiyyət halından digərinə keçməsi ilə müşayiət olunan dəyişmələr hərəkətin ikinci əsas tipini təşkil edir. Obyektin əvvəlki keyfiyyət halında gizli qalan potensial imkanlarının reallaşması şəklində baş verən keyfiyyət dəyişməsi inkişaf adlanır. İnkişaf prosesinin iki əsas növünü göstərmək olar: materiyanın eyni bir struktur təşkili səviyyəsinin hüdudları daxilində baş verən keyfiyyət dəyişmələri və bir səviyyədən digər səviyyəyə keçidlə xarakterizə olunan keyfiyyət çevrilmələri. Birincilərə misal ulduzların təkamülü prosesini, canlı aləmdə yeni bitki və heyvan növlərinin meydana gəlməsini və s. göstərmək olar. Qeyri-üzvi təbiətdən canlılar aləminə və nəhayət, cəmiyyətin təşəkkül tapmasına gətirib çıxaran inkişaf isə ikinciyyə misal ola bilər. Hərəkətin əsas formaları ən ümumi şəkildə məhz bu ikinci prosesini özündə əks etdirirlər.

41.Məkan və zaman varlığın maddi təzahürlərinin formalarıdır.

Dünyada mövcud olan bütün predmet və hadisələrə müəyyən tərəflərdən ölçü anlayışını tətbiq etmək mümkündür. Bu ölçü ən müxtəlif xarakter daşıya bilər. Ölçü olaraq cisimlərin uzunluğunu, enini, hündürlüyünü, onların həcmələrini nəzərdə tutmaq mümkündür. Predmetlər bir-birinə nəzərən müxtəlif vəziyyətlərdə – yuxarıda, aşağıda, solda, sağda və s. yerləşə bilərlər. Cisimlərin malik olduqları bu xassə və münasibətlər məkan kateqoriyasını məzmununu təşkil edir.

Predmet və hadisələrin nisbi sabitliyinin, dayanıqlığının, keyfiyyət bütövlüyünün da ölçüsü vardır. Həmin ölçü predmetin və ya prosesin mövcudluq, davam etmə müddətini ifadə edir və sürətlilik adlanır. Cisim və hadisələr nəinki öz yerləşmələrinə görə, həmçinin universal yaranma və yox olub getmə aktlarına nəzərən də bir-biri ilə müəyyən münasibətlərdə olurlar. Bu axırıncılar öz əksini «əvvəl», «sonra», «gec», «tez» və s. kimi anlayışlarda tapır. Obyekt və proseslərin sürətliyi və onlar arasındakı «gec», «tez» qəbildən olan münasibətlər zaman kateqoriyasının mahiyyətini təşkil edirlər. Məkan və Zaman haqqındakı təsəvvürlərin təzəcə formalaşmağa başladığı ilk dövrdə qədim insanın təfəkkürü onları hələ maddi predmet və hadisələrin ayrıca bir tərəfi kimi seçib ayıra bilmirdi. Varlığın məkan və zaman xarakteristikası onunla tam bitişik şəkildə təsəvvür olunurdu. Məkan haqqında təsəvvürün maddi predmetlərin özündən təcrid olunaraq, müstəqil varlıq kimi anlaşılması ilə ilk dəfə olaraq atomistlərin təlimində rastlaşırıq. Demokrit məkanı boşluqda eyniləşdirərək, onun mövcudluğunu atomların mövcudluğu qədər real hesab edirdi. Məkanı maddi predmetlərdən asılı olmayaraq mövcud olan müstəqil varlıqdan ibarət hesab edən baxış **substansial** konsepsiya adlanır. Zamana münasibətdə substansial konsepsiya məkanla birlikdə sistemə olaraq ilk dəfə Nyutonun mütləq məkan və zaman konsepsiyasında öz əksini tapmışdır.

Substansial konsepsiyanın əksinə olaraq, Leybnis məkan və zamanın **relyasion** konsepsiyası deyilən təlim irəli sürmüşdür. Relyasion konsepsiya məkan və zamanın maddi obyekt və proseslərdən asılı olmayaraq, müstəqil mövcudluğunu inkar edərək, onların mahiyyətini predmet və hadisələr arasındakı xüsusi tip münasibətlərdə görür. Relyasion konsepsiya öz başlanğıcını Aristotelin məkan və zaman təlimindən götürür.

42. İnsan bio-psixo-sosial varlıq kimi

İnsan materiya təşkilinin ən yüksək forması, öz-özünü tənzimləyən və dərk edən bio-psixo-sosial varlıqdır. İnsan varlığının üç ölçüsü vardır: bioloji, sosial və psixi amillər. Həm bioloji, həm də sosial hərəkətin daşıyıcısı olan insan eyni zamanda həm təbiət, həm də cəmiyyətlə təmasdadır. Bu qarşılıqlı tə'sir insanda müxtəlif aspektlər-bioloji və sosial amillər yaradır. Təbiətin insanda tərbiyə etdiyi tərəflərin (maddələr mübadiləsi, irq, cins, zahiri görkəm, çoxalma və s.) məcmusu

insanın bioloji amilini, cəmiyyətin, ictimai münasibətlər sisteminin insanda tərbiyə etdiyi tərəflərin (şüur, təfəkkür, sosial fəallıq, hərəkət və davranışlara qarşı məs'uliyət hissi və s.) məcmusu isə insanın sosial amilini yaradır. İnsan öz təbiəti e'tibarilə bioloji, öz mahiyyəti e'tibarilə sosialdır. Bioloji və sosial insanda yanaşı duran və biri digərindən asılı olan tərəflərdir. Həmin sistemdə üstünlük sosial amilə məxsusdur. İnsanın məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində onun bioloji amili əhəmiyyətli dərəcədə modifikasiyaya uğrayaraq heyvanlarla müqayisədə daha yüksək səviyyəyə qalxmış, sosial amilin tə'siri ilə bir növ "insanlaşmışdır". İnsanın üstünlüyü bundadır ki, onun bütün həyat fəaliyyəti özünün şüur və iradəsinin nəzarəti altındadır. İnsanın təbii əsasını onun bioloji xüsusiyyətləri təşkil etsə də, insanın mahiyyəti, müəyyənəddici tərəfi, onun təbii keyfiyyətləri: ali sinir fəaliyyəti, qan dövranı, tənəffüs sistemi, dərisinin, saçının rəngi və s. ilə deyil, məhz sosial keyfiyyətlərlə müəyyən olunur. İnsanın psixikasına isə onun daxili mə'nəvi aləmi, şüum, qeyri-şüuri, şüuraltı proseslər, insanın iradəsi, xarakteri, həyəsanları, temperamenti və s. hadisələr daxildir. İnsanın bioloji xassələrinə nəzər saldıqda, onların tarixən müəyyən dəyişikliyə uğradığını görə bilərik. Lakin insanın bioloji təkamülü heyvan üçün səciyyəvi olan təkamül olmayıb, ondan əsaslı surətdə fərqlənir.

43."Fərd", "şəxsiyyət", "fərdiyyət" anlayışlarının təhlili

Fərd - insan nəslinin özünəməxsus ümumi və spesifik səhətlərini özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Özünü cəmiyyətin və ya sosial qrupun ayrıca bir nümayəndəsi kimi göstərən fərd bioloji, sosial və psixi tərəflərə malikdir və fərddə onlar çulğalaşmış şəkildə mövcud olur.

Şəxsiyyət - insanın mühüm əhəmiyyət xarakteristikası olub, onun sosial tərəfinin inkişaf dərəcəsini ifadə edir. Şəxsiyyət - yüksək zəkalılığı, öz hərəkət və davranışları üçün məs'uliyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mə'nəvi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən insandır. Şəxsiyyət müstəqil, sosial cəhətdən fəal olan adamdır. Şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır, başqa sözlə, şəxsiyyətin formalaşması mahiyyət e'tibarilə fərdin sosiallaşma prosesidir. Hazırda şəxsiyyət haqqında iki konsepsiya mövcuddur: a) şəxsiyyət-insanın funksional xarakteristikasıdır: b) şəxsiyyət - insanın mahiyyət xarakteristikasıdır. Birinci konsepsiya sosial rola əsaslanır. Bu konsepsiyaya görə, şəxsiyyət fəaliyyətin müəyyən istimai münasibətlərin, müəyyən sosial rol və funksiyaların personifikasiyasıdır. İkinci konsepsiyada şəxsiyyət insanın tənzimləyicisi - mə'nəvi qabiliyyətin göstərisi, özünüdərkətmənin mərkəzi, insan iradəsinin mənbəyi və sərbəst fəaliyyətin subyektivi kimi təsvir olunur. Fərdiyyət -

hər bir fərdi başqalarından fərqləndirən spesifik, özünəməxsus konkret bioloji və sosial səhətlərin məcmusudur. Fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışlarının məzmunca bir-birinə yaxınlığına baxmayaraq, onları eyniləşdirmək olmaz. Əgər fərdiyyət anlayışı insanın varlığını, təkrarolunmaz xassələrini, orijinallığını ifadə edirsə, şəxsiyyət anlayışı daha çox insanın müstəqilliyini, onun şəxsi simasını, sosial fəallığını, əqidə möhkəmliyini, prinsipiallığını, çətin vəziyyətlərdə sərbəst qərar qəbul etmək qabiliyyətini göstərir.

44.Fəlsəfə tarixində şəxsiyyətin iradəsi və fəaliyyətinin azadlığı problemi

Fəlsəfədə şəxsiyyətin iradəsi və fəaliyyətinin azadlığı probleminə münasibət birmənalı qiymətləndirilmir. Qədim yunan fəlsəfəsində stoiklər, epikürçular və skeptiklər azadlıq problemini ümumiyyətlə, dünya, inkişaf, insan haqqındakı təsəvvürlərin əsasında həll edirdilər. Nə qədər ki, biz, dünyanın tərəqqisində iştirak edirik, nə qədər ki, dünya bizi idarə edir, biz, ondan asılıyıq və azad deyilik. Dünyadan tam azad olmaq üçün insan gərək arzulardan, əzabkeşlikdən, dünya problemlərini həll etmək cəhdlərindən tam uzaqlaşsın. Biz onları elə bir vəziyyətə gətirməliyik ki, bu zaman dünya bizim üçün hər hansı əhəmiyyətini itirmiş olsun; hisslər və ehtiraslar susmalı, iradə donmalı və hərəkət etməməlidir(stoiklər). Biz özümüzü dünyadan müdafiə etməli və elə bir yaşayış tərzinə nail olmalıyıq ki, burada iztirabdan daha çox həzzalma bizə qismət olsun (epikürçular). Nəhayət, ruhun əzablarından azad olmaq üçün skeptiklər dünya problemlərinin həllindən uzaqlaşmağa, onların mənasızlığını başa düşərək kənara atmağı təklif edirdilər. Stoiklər azadlığı xeyirxahlıq yolu ilə əldə etməyə, epikürçular bunu həzzalma ilə, skeptiklər isə şübhə ilə nail olmağa çalışırdılar. Stoiklər, nəticədə, xeyirxahlıqdan, buna nail olmaq yollarından həzz almağa çalışır, epikürçulər həzzalmanı xeyirxahlığa çevirir (usaldır), spektiklər isə şübhənin həqiqi olduğunu bəyan edir, onda şübhədə şübhəli bir şey qalmır və beləliklə skeptisizmin sonu gəlib çatır. Fəlsəfə tarixinin XVIII əsrdən sonrakı mərhələlərində azadlıq probleminin iradə, özünükamilləşdirmə yolu ilə qazanılması haqqında bir çox filosoflar yazıblar.

Buraya Benedikt Spinozanın (“azadlıq dərk edilmiş zərurətdir”), Fridrix Hegelin (insan öz bədənin və ruhunun kamilliyinə nail olmaqla, özünüdərk yolu ilə özünün, başqalarının mahiyyətini mənimsəməklə azad olur),Karl Marksın (insanların azad, şüurlu fəaliyyəti onların başlıca əlamətini təşkil edir, azadlıq tarixi inkişafın zəruri məhsuludur; mədəni inkişafın hər bir mərhələsi azadlığa doğru olan bir addımdır), XX əsr filosoflarının azadlıq haqqındakı ideyalarını da əlavə etsək, görərik ki, azadlıq həqiqətən insanın fəal mövqeyə, özünəməxsus fəaliyyətə qabiliyyətli olmasını göstərir; insan öz maraqlarına, mənafe və tələbatlarına uyğun qarşısına məqsədlər qoyur və onlara nail olmağa çalışır, imkanları gerçəkləşdirməklə o, daxili azadlığa olan qabiliyyətini praktiki şəkildə realizə edir.

45.İdrak kateqoriyası.İdrakın subyektı və obyektı

İdrak – dünya haqqında həqiqi biliklərin əldə edilməsinə yönəlmiş subyektin yaradıcı fəaliyyətidir. İdrak mədəniyyət mövcudluğunun mahiyyətli səciyyələndirilməsidir.Özünün funksional təyinatı, biliyin xarakteri və istifadə olunan metod və vasitələrdən asılı olaraq, idrakın bir neçə forması mövcuddur: adi-gündəlik, mifoloji dini, bədii, fəlsəfi və elmi. İdrak dünyanın obyekt və subyektə bölünməsinə nəzərdə tutur. Hansı məsələləri həll etməsindən asılı olmayaraq, insan həmişə realılıqla, obyektiv şərait və qanunlarla hesablaşmalı olur.

Subyekt bünövrəsini sosial tam təşkil edən mürəkkəb bir iyerarxiya təşkil edir. Son nəticədə biliyin və müdrikliyin ali istehsalçısı bəşəriyyətdir. Norma, ideya və dəyərlər istehsal etməklə hər bir xalq da idraki fəaliyyətin xüsusi bir subyektı kimi sıxış edir. Cəmiyyətdə tədricən xüsusi bir fərdlər qrupu formalaşır ki, onların məşğuliyyəti və əsas təyinatı həyatı əhəmiyyət kəsb edən elmi bilikləri istehsal etməkdir.Onların da subyektı alimlər birlikləridir.

İdrakın obyektı dedikdə varlığın tədqiqə məruz qalan real fraqmentləri nəzərdə tutulur. İdrakın predmeti isə subyektin diqqətinin yönəldiyi konkret aspektlərdir. Blə ki, insan biologiya, təbabət, sosiologiya, fəlsəfə kimi bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir. Lakin onların hər biri insana öz prizmasından baxır, məsələn, psixologiya insanın psixikasını, ruhi aləmini, təbabət onun xəstəliklərini və müalicə üsullarını öyrənir. Deməli, tədqiqatın predmeti tədqiqatın vəzifələri ilə şərtlənir. Məlumdur ki, insan tarixin banisi, subyektidir. İdrakın subyektı olmaqla insan eyni zamanda onun obyektinə də çevrilir.

46.İdrak prosesində hissi və rasionallın nisbəti

İdrak prosesi 2 səviyyədə ibarətdir. 1.Hissi idrak (hiss üzvləri ilə həyata keçirilən görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə).2.Rasional idrak (təfəkkür vasitəsilə gerçəkliyin əks etdirilməsi, mücərrəd və ümumiləşdirilmiş obrazların yaradılması, gerçəklik hadisələrindəki daxili zəruri əlaqə və münasibətlərin açıqlanması).

Hissi və rasionall idrakın nisbəti filosoflar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə yozulur.

Empirizm – qnoseologiyada cərəyandır. Ona əsasən dünya haqqındaki biliklərin yeganə mənbəyi məhz hissi təcrübədir. Rasionalizm də fəlsəfədə elə bir cərəyandır ki, ona əsasən idrak prosesində aparıcı rol oynayan məhz zəkadır.

İdrakın hissi və rasiona saviyyələri bir biri ilə əlaqədardır və bütöv bir tamlıq təşkil edirlər. Real hadisələr haqqında hissi təsəvvür idrak prosesinin zəruri şərtlərindən biridir. Fikirdən kənarda qalan mücərrəd anlayış və ideyalar insanların ümumiləşdirilmiş hissi təcrübəsinə istinad edir və hisslərlə qavranılan işarələr sistemi şəklində mövcuddur. Lakin həqiqi bilik hissi təcrübə nəticəsində alınmış məlumatların təfəkkür ilə işlənməsi olmadan mümkünsüzdür.

Hissi idrakın formaları: 1. duyğular-insanların hiss üzvlərinə predmet və hadisələrin təsiri nəticəsində yaranmış onların gerçək cəhət və xassələrin əks olunmasıdır.

2. qavrayış - predmet və hadisələrin hissi obrazıdır, gerçəklik hadisələrin bütöv şəkildə əks etdirilməsidir. 3. təsəvvür - hər hansı bir obyektin insanın hiss üzvlərinə təsir etmədən onun şüurunda təsvir olunmuş idrak obyektinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Rasional idrakın formaları: 1. anlayış - idrak obyektinin ümumi və mahiyyət cəhətlərini əks etdirən fikirdir. 2. mühakimə - idrak obyektini haqqında nəyisə təsdiq yaxud inkar edən fikirdir. 3. əqli nəticə (qənaətə gəlmə) – bir neçə mühakimənin əsasında formalaşan və bunun nəticəsində məntiqi şəkildə yeni bir mühakimənin yürüdülməsinə səbəb olan bir fikirdir.

47. Biliyin formalaşma mexanizmləri və idrak metodları

Biliyin formalaşma mexanizmlərinin izahı üçün elmi metodun nəyi ifadə etməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Elmi metod – istənilən elmdə yeni biliklərin əldə edilməsi və məsələlərin həll edilməsi üçün əsas üsullar məcmusudur. Metod fenomenlərin tədqiq edilməsi üsulları və yeni, əvvəllər əldə olunmuş biliklərin sistemləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Əqli nəticə və qənaətə gəlmə ob-

yekt barədə empirik (müşahidə olunan və ölçülən) material əsasında təfəkkürün qayda və prinsipləri vasitəsilə baş verir. Məlumatların əldə olunması müşahidələr və eksperimentlərin aparılması yolu ilə gerçəkləşir. Müşahidə edilən faktların izahı üçün fərziyyələr irəli sürülür və nəzəriyyələr yaradılır. Bunların əsasında riyazi təsvir etmə yeni öyrənilən obyektin modeli qurulur. Riyazi modelin qurulması artıq mövcud olan məlumatların sistemləşdirilməsinə və yeni məlumatların aşkarlanması üçün zəruri olan proqnozların verilməsinə şərait yaradır. Bunun bariz nümunəsi Mendeleev cədvəlidir ki onun əsasında əvvəllər məlum olmayan çoxsaylı elementlər proqnozlaşdırılmışdır. Riyazi modelin xassələrindən alınmış proqnozlar eksperimentin aparılması yaxud yeni faktların toplanılması yolu ilə yoxlanılır. Elmi metodun vacib cəhəti hər bir elm üçün olan onun zəruri tərəfi - məhz əldə olunmuş nəticələrin obyektiv təhlil etməsi tələbidir. Burada hətta mötəbər elmi dairələrdən səslənən fikirlər belə qəbul edilməzdir. Müstəqil ekspertizanın təmin edilməsi üçün müşahidə edilənlərin sənədləşdirilməsi aparılır tədqiqatlarla bağlı bütün informasiyanın digər alimlərə çatdırılması təmin olunur. Bu nəinki eksperimentlərin təkrar olunması yolu ilə onların yenidən təsdiqlənməsinə və həmçinin eksperiment və onun nəticələrinin yoxlanılan nəzəriyyəyə nə qədər uyğun gəlmə dərəcəsini tənqidi baxımdan qiymətləndirməsinə imkan yaradır.

Əsas idrakı metodlar: müşahidə, ölçmə, müqayisə, eksperiment, analiz və sintez, induksiya və deduksiya, analogiya, ideallaşdırma, modelləşdirmə, mücərrədləşdirmə, sistemlilik.

48. Həqiqət anlayışı. Biliyin gerçəkliyə uyğunluğu problemi

Dar qnoseoloji mənada həqiqət reallığın bilikdə dəqiq və düzgün inikası başa düşülür. Aristotel tərəfindən irəli sürülmüş klassik konsepsiyaya görə, həqiqət təsəvvürlərin və ya fikirlərin real vəziyyətə uyğunluğu deməkdir. Burada əsas ideya uyğunluq ideyası (korespondensiya) olduğundan bu konsepsiyayı “həqiqətin korespondent nəzəriyyəsi” də adlandıırırlar (Aristotel, Spinoza, Didro, Helvetsi, Holbax,

Feyerbax, Marks). İdrak prosesində əldə etdiyimiz biliklərin ətraf gerçəkliyi yeni şəkllə salmaqda faydalı olması üçün həmin biliklər gerçəkliklə müəyyən uyğunluqda olmalıdırlar. Biliklərin obyektiv gerçəkliyə uyğunluğu problemi də fəlsəfədə həqiqət problemi kimi məlumdur.

Həqiqətə dair ikinci konsepsiya koherent nəzəriyyədir. Koherent nəzəriyyə çərçivəsində biliyin həqiqilik kriterisi olaraq, onun ziddiyyətsizliyi, yəni daha geniş bilik sistemi ilə ziddiyyət təşkil etməməsi qəbul edilir. Bu konsepsiyanın tərəfdarları dünyanı ona daxil olan hətta ən xırda və əhəmiyyətsiz hadisələrin belə qarşılıqlı təsirdə olduğu vahid bir tam hesab edən fəlsəfi monizm prinsipindən çıxış edirlər. Buna görə də hesab edirlər ki, ayrı-ayrı predmet və hadisələr haqqında biliklər bütöv bir tam kimi dünya haqqındakı biliklər sistemi ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Bu konsepsiyanın tərəfdarları çox olmasa da, onun rəsonal mənası vardır. Doğrudan da, biz adətən, elə yeni biliyi həqiqət hesab edirik ki, o, əvvəldən mövcud olan digər biliklər sistemi ilə məntiqi ziddiyyət təşkil etməsin. Buna görə də koherent həqiqət konsepsiyasının biliyin rəsonalmasına qəbul edilməsinin rəal mexanizmlərini əks etdiriyini hökm etmək olar.

Praqmatizmə görə yalnız insana fayda gətirən və praktikada müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən bilik həqiqətdir (Ç.Pirs, C.Dyui, U.Ceyms). Praqmatizmin banilərindən biri olan amerikan psixoloqu Uibyam Ceyms, məsələn, hesab edirdi ki, «Allah mövcuddur» hökmünün həqiqət olması Allahın rəal mövcudluğundan asılı olmayıb, onun mövcudluğuna olan inamın insanların birgəyaşayışı üçün faydalı olması ilə şərtlənir. Adı gündəlik həyatda bizim biliklərimizin həqiqət olması öz təsdiqini onların praktik tətbiqində tapır.

49.Mütləq və nisbi həqiqət

Həqiqətin müxtəlif formaları vardır. Onlar dərk olunan (inikas edilən) obyektin xarakterinə, predmetli reallığın növlərinə, obyektin mənimlənmə dərəcəsinə və s. görə bir-birindən fərqləndirilir. İdrak nəzəriyyəsində həqiqətin nisbi və mütləq formaları mühüm yer tutur. Nisbi və mütləq həqiqətin qarşılıqlı nisbəti dünyagörüşü xarakterli bir

məsələ kimi bəşər mədəniyyətinin müəyyən inkişaf mərhələsində meydana gəlməli idi. İnsanlar təbiətdə tükənməz özünü-təşkil obyektlərinin olduğunu dərk edib, hər hansı bir nəzəriyyənin mütləq həqiqətə nail olmaq iddiasının əsassız olduğunu aşkar etmişdilər. Obyektiv reallığın özü kimi, həqiqi bilik də inkişaf etməkdədir. Orta əsrlərdə insanlar günəş və planetlərin Yer ətrafında fırlandığını düşünürdülər. Bu, həqiqət idimi yoxsa yanlış? İnsanlar planetləri yeganə “müşahidə” məntəqəsi olan Yerdən müşahidə etdikləri üçün Günəş və planetlərin onun ətrafında fırlandığını zənn edirdilər. Kopernikin təlimində deyilir ki, bizim planetlər sisteminin mərkəzi Günəşdir. Yer kürəsi və planetlər onun ətrafında çevrə üzrə fırlanır. Əvvəlki təsəvvürlərə nisbətən burada obyektiv məzmun daha çoxdur. Gətirilən misallardan aydın olur ki, həqiqət tarixən dəyişkəndir. Yeni kəşflər əldə olunduqca onun dolğunluğu artır.

Həqiqətin konkret tarixi şəraitdən asılı olan, onun dəqiqlik, dolğunluq və səlislik dərəcəsini xarakterizə edən formasını nisbi həqiqət adlandırırlar. Beləliklə, insan idrakının, o cümlədən, elmin inkişafı bir nisbi həqiqətin digər, daha dolğun və dəqiq həqiqətlə daima əvəz edilməsindən ibarətdir. Hər hansı bir hadisə haqqında tam dolğun, dəqiq, hərtərəfli, bitmiş biliyə mütləq həqiqət deyilir. Beləliklə, nisbi və mütləq həqiqət həqiqətin sadəcə müxtəlif səviyyə və ya formalarıdır. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən, texnikadan, elmin və s. vəziyyətindən asılı olan biliklərimiz həmişə nisbi xarakterə malik olur. İdrak səviyyəimiz nə qədər yüksək olsa, mütləq həqiqətə də bir o qədər yaxın olmuş olarıq. Lakin bu proses sonsuz ola bilər, çünki tarixi inkişafın hər bir mərhələsində biz bizi əhatə edən aləmin yeni xassələrini və tərəflərini aşkar edib onun haqqında daha dolğun və dəqiq biliklər yaradırıq. Obyektiv həqiqətin bir nisbi formasından digərinə daima keçid prosesi idrak prosesinin inkişafda olmasını göstərir. Beləliklə, hər bir nisbi həqiqətdə mütləq həqiqət özünə yer almış olur və əksinə: mütləq həqiqət – nisbi həqiqətlərin sonsuz ardıcılığının həddidir.

50. Həqiqət və yanılma

Yanılma özünəməxsus nəzəri-idraki hadisədir. Həqiqətdən fərqli olaraq, yanılma qərəzsiz olaraq mühakimələrin və ya anlayışların obyektə uyğun gəlməməsidir. O,

həmişə fərziyyələrin, hipotezlərin irəli sürülməsi ilə bağlıdır. Subyekt ona naməlum olan sahəyə artıq məlum olan faktlara əsaslanan ilkin təsəvvürlərlə əlaqəlidir. Lakin məlum olanlar əsasında naməlum sahəni heç də həmişə düzgün şərh etmək olmur. Qnoseoloji amillərə həmçinin öyrənilən obyektlərin çoxşaxəliliyi, onların bəzən birtərəfli əks olunması aiddir. Hissə tam, bir tərəf, bir element – bütöv bir sistem kimi qavranılır. Nəticədə əldə olunmuş ilkin həqiqət qeyri-həqiqətə transformasiya edir.

Həqiqət axtarışında qaçılmaz olan fərziyyələr öz-özlüyündə nə doğru, nə də yalandırlar: bir-birindən onlar mötəbərlik dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Lakin müxtəlif sosial mənafeləri güdən subyektlər bu fərziyyəni həqiqət səviyyəsinə yüksəltməyə qadirdirlər. Həqiqət hadisələrin üzərində olmayıb onların dərinliklərində gizlənir. Buna görə də müxtəlif fərziyyələr, ehtimallar irəli sürülür. Onlar yoxlanılır, sınaqdan keçirilir. Bu an yanlışlara, səhvlərə yol verilə bilər. Akademik P.L.Kapitsa qeyd edirdi ki, alim səhvə yol verə bilər; səhvlər yalançı elm deyil. Yanlışmalar onları meydana gətirmiş amillərə, onlardakı informasiyanın mötəbərlik dərəcəsinə, biliyin inkişafındakı roluna görə müxtəlif ola bilər.

Elmin inkişafında yanlışmaların rolu birmənalı deyildir. Əslində hər bir yanlışma bizi həqiqətdən uzaqlaşdırır, dərk etməyə maneçilik törədir. Əsl alim heç vaxt onu bilərəkdən qurmur. O, özünün konstruksiyasının və ya onun hansı bir hissəsinin düzgün olmadığını yalnız fərz edə bilər. Lakin o, çox vaxt öz konstruksiyalarının düzgün olduğuna əmin olur.

Yanlışmalar elmin sonrakı hərəkəti üçün çıxış nöqtəsi olan problemləli situasiyaların yaradılmasına səbəb ola bilər.

Yanlışmalar problemləli situasiyaların yaranmasına, problemlərin həllinin düzgün yollarının tapılmasına səbəb olur. Elmin tarixi sübut edir ki, həqiqətə yol yanlışmalardan keçir. Onlar idrakda irrasional başlanğıc yox, əksinə, elmin arxalanaraq həqiqətə doğru irəlilədiyi zəruri pillə olmuşdur.

